
OSMANLI-TÜRKİYE ANAYASALARINDA VATANDAŞLIK KİMLİĞİ VERSUS KÜLTÜREL KİMLİKLER

*Fazıl Hüsnü ERDEM * Dicle Üniversitesi*

Giriş

Yeni anayasa arayış ve tartışmalarının yoğunlaştığı bugünlerde, vatandaşlık kavramı ve bu kavramın kültürel kimliklerle olan ilişkisi en fazla ilgi gören konu başlıklarından birini oluşturmaktadır. Bunun temel sebebi, Türkiye'nin kimlikler alanında yaşadığı sorunlardır. Kürtlerin, Alevilerin, gayrimüslim azınlıkların, Romanların, Çerkezlerin, dindar Müslüman çoğunluğun ve diğer toplulukların yaşadıkları kimlik sorunları, esas itibarıyla birer vatandaşlık sorunudur. Daha doğrusu, siyasi bir kimlik olan vatandaşlığın diğer kimliklerle olan ilişkisinden kaynaklanan sorunlardır.

Türkiye'de -Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar geçerliğini sürdüren ve son yıllarda yumuşama emareleri gösteren- vatandaşlık pratiği, toplumun çoğulcu yapısında mevcut olan farklılıkların inkârı, bastırılması ve yerleşik vatandaşlık tanımı doğrultusunda asimile edilmeye çalışılması üzerine kuruludur. Retçi ve inkârcı olan resmi vatandaşlık kurgusunun yarattığı kimlik sorunları, son dönemlerde sosyo-kültürel alanın politize olmasına yol açtı. 20. yüzyılın son çeyreğine kadar küllendirilmiş olan kimlik sorunları, bu dönemden itibaren -dünyanın başka yerlerindeki gelişmelerle eş zamanlı olarak Türkiye'de de- kamusal müzakerenin ve demokratik siyasetin konusunu oluşturdu. Bugüne kadar susturulup bastırılan kimliklerin kamusal alanda görünür olmaya ve hak taleplerini seslice ifade etmeye

* Prof.Dr., Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Bölümü.

başlamalarıyla birlikte, Türkiye’de cari olan vatandaşlık anlayış ve pratiği tartışmaya açıldı ve sorunsallaştırıldı. Resmi vatandaşlık anlayışı çerçevesinde bugüne kadar ötekileştirilip marjinalleştirilen kimlikler, tanıma politikaları çerçevesinde daha kapsayıcı ve kuşatıcı bir vatandaşlık tanımı ile buna eşlik edecek bir pratik talebinde bulundular.

Sınırları ve çerçevesi devlet tarafından çizilen makbul vatandaşlık profili dışında kalan kültürel kimliklerin eşit ve özgür vatandaşlık taleplerinin karşısındaki en büyük engeli yürürlükteki Anayasa oluşturmaktadır. Zira, resmi vatandaşlık anlayış ve pratiğinin beslendiği ana kaynak, 1982 Anayasasıdır. Dolayısıyla, kimlik sorunlarının çözümü, mevcut Anayasanın bir tarafa bırakılmasına ve aynı zamanda bir kimlik belgesi olacak yeni bir anayasanın yapılmasına bağlıdır. Türkiye halkını oluşturan bütün farklılıkların eşitlik temelinde barışıl birlikteliğinin normatif çerçevesini çizecek bir anayasanın yapılması, aciliyet kesbetmiş bir ihtiyaçtır.

Mevcut Anayasadaki vatandaşlık kavramının tanımı ile diğer kimliklerle olan sorunlu ilişkisini ele almadan önce çağdaş dünyada vatandaşlık-kimlik ilişkisinde yaşanan gelişmelere, daha sonra ise Türkiye’deki patolojik yapının tarihi arka planına değinmekte yarar vardır.

1. Kavramsal Çerçeve

Vatandaşlık, bireyi devlete bağlayan hukuki bir bağıdır. Kişinin, bir devleti oluşturan nüfus (insan) ögesine hukuki bağlılığını ifade eder¹. Bu anlamıyla vatandaşlık, bir “üyelik/aidiyet” biçimidir ve paylaşılan bir kimliktir². Kişinin, devletin beşeri unsurunun bir parçası (üyesi) olduğunu gösterir. Vatandaşlık, kişinin bir devlete üyeliğini ifade ederken, aynı zamanda bu üyeliğin hukuki statüsünü tanımlar. Bu hukuki statüyle, kişilerin devlet karşısındaki hak ve sorumlulukları belirlenir³. Bu hak ve sorumlulukların normatif çerçevesi çizilir. Bu çerçevenin içeriği ve niteliği, zaman ve siyasi rejim değişkenine bağlı olarak farklılık arz eder.

Vatandaşlık kavramı, modern dönemlere ait yeni bir kavram değildir. Modern devlet olgusunun ortaya çıkmasından çok önceleri de bu kavram vardı. İnsanlık tarihinin devlet benzeri ilk siyasi yapılarının ortaya çıkmasıyla belirmiş olan bir kavramdır. Elbette ki, vatandaşlık kavramı ilk ortaya çıktığı anlamıyla sabit kalmadı; tarihsel-toplumsal şartların gelişimine para-

¹ AYBAY, Rona: *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*, Aybay Hukuk Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1991, s. 4.

² ÜSTEL, Füsün: *Yurttaşlık ve Demokrasi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 55.

³ ULUOCAK, Nihal: *Türk Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 5.

lel olarak sürekli değişti ve yeni unsurlar içine katarak bugünkü anlam ve değer zenginliğine kavuştu. Öyle ki, günümüz demokratik toplumlarında vatandaş-yabancı ayrımı giderek flulaşmakta; vatandaşlar ve yabancılar hemen hemen aynı hak ve özgürlükler ile mükellefiyetlere sahip hale gelmektedir⁴.

Pre-modern dönemde ayrımcı ve eşitsizlikçi özellikleriyle dikkat çeken vatandaşlık kavramı, modern dönemde "eşitlikçi" niteliğiyle temayüz etmektedir. Modern vatandaşlık anlayışı, farklılıkların ve maddi şartların ötesinde bireylerin "insanlık onuru" açısından eşit oldukları fikrine dayanır ve bireylerin gerek hukuki, gerek siyasi anlamda eşit muamele görmelerini sağlamaya çalışır⁵. Buna göre, dili, dini, soyu, ırkı ve sınıfı ne olursa olsun bütün vatandaşlar hak ve mükellefiyetler bakımından hukuk önünde eşittir⁶. Hiç şüphesiz burada sözü edilen eşitlik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alandaki bir eşitlik değil, kanun önündeki eşitliktir.

Modern devletlerde vatandaş-devlet ilişkisinin çerçevesi ve vatandaşın devlet karşısındaki konumlandırılışı, siyasi rejimin türüne ve niteliğine göre değişmektedir. Genel olarak ifade edilecek olursa, otoriter ve totaliter rejimlerde esas olan devlet ve onun otoritesidir; vatandaş, bu yapının bağımlı bir üyesidir. Bu tür siyasi rejimlerde vatandaşın hak ve özgürlüklerine değil, vatandaşın devlete olan ödev ve sorumluluklarına vurgu yapılır. Vatandaş, kendi mukadderatını elinde bulunduran ve ona yön verme gücüne sahip aktif bir siyasi özne değildir. Tam tersine, siyasi karar alma süreçlerinden dışlanan, kendi hayatı ve geleceğine ilişkin kararların kendisine dayatıldığı pasif bir nesnedir. Özgürlükçü ve çoğulcu demokratik rejimlerde ise birey, sadece devlete karşı yükümlülüklerinin değil, hak ve özgürlüklerinin de bilincinde olarak siyasi hayata etkin bir şekilde katılan aktif bir öznedir. Eşitlik, özgürlük ve katılımcılık, demokratik vatandaşlığın mümeyyiz vasıflarını oluşturur.

2. Vatandaşlık-Kültürel Kimlik İlişkisi

Siyasi bir kimlik olarak vatandaşlık, bireyin toplumsal hayat içerisinde sahip olduğu kimliklerinden sadece birini oluşturur. Farklı bir anlatımla, vatandaşlık kimliği, insani var oluşun çoğul niteliğine bağlı olarak bireyin sahip olduğu birçok kimlikten sadece biridir. Vatandaşlığın, bireyin diğer

⁴ NOMER, Ergin: *Vatandaşlık Hukuku Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 12.

⁵ SCHNAPPER, Dominique: *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair* (Çev. Özlem Okur), Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 10.

⁶ ÜNSAL, Artun: "Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, (Ed. Artun Ünsal), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 4.

kimlikleriyle (etnik, dini, cinsel, kültürel, mesleki vb.) olan ilişkisi değişkenlik arz eder. Bazen bir arada bulunduğu kimliklerle uyum içinde, bazen de rekabet ya da çatışma içinde olur. Kimi zaman baskın bir kimlik olarak diğer kimlikleri tahakkümü altına alır ve onları kendi içinde eritir. Kimi zaman bunun tam tersi olur ve diğer kimliklerden birinin veya birkaçının içinde erir. Kimileyin ise, diğer kimliklerden ayrı durur ve onların var oluş alanlarına müdahale etmez⁷.

Modern vatandaşlık anlayışının gelişim çizgisine bakıldığında, bir siyasi kimlik olan vatandaşlığın diğer (kültürel) kimliklerle olan ilişkisinin genel olarak sorunlu olduğunu söylemek mümkündür. Bu sorunlu ilişkideki kilit kavram, "eşitlik" ilkesidir. Feodalitenin imtiyazlı ve hiyerarşik toplum yapısı tasfiye edilmeye ve parçalı olan tabiiyet ilişkisine son verilmeye çalışılırken referans ilke olarak eşitlik ilkesine başvuruldu. Eşitlik ilkesinden hareketle toplumda mevcut olan bütün imtiyazlara son verilmeye ve soyut vatandaşlık kategorisi etrafında herkes eşitlenmeye çalışıldı. Bu durumda vatandaşlık, esas itibarıyla, bütün farklılıkları kapsayıp kuşatarak onların ötesinde konumlanan yeni bir aidiyet biçimi olarak kurgulandı.

Modern vatandaşlık idealinin özünde, vatandaşlık statüsünün her türlü farklılıkları aşan ve bu anlamda eşitliği aynılığa indirgeyen bir anlayış hâkimdi⁸. Bu nedenle modern ulus-devlet vatandaşı tanımlarken, onu soyut bir birey olarak görüp, hiçbir tikel kimliği yokmuş gibi bütün somut ayırt edici özelliklerinin ötesinde ele aldı. Tikel kimlikler özel alana hapsedildi; bireylerden, kamusal alanda vatandaşlık kimliğinin gereklerine uygun davranmaları talep edildi⁹. Böylece kamusal alanda eşitliğin sağlanabileceği düşünüldü.

Oysa, ulus-devletlerin vatandaşlığı tanımlarken kullandıkları resmi ilkeler ile fiili uygulamalar çoğu kez örtüşmedi. Bütün teorik öngörülerin aksine fiiliyatta vatandaşlık, bazen örtülü bazen de açık bir şekilde dini veya etnik bir kimliğe dayandırıldı. Bu kimlik, genellikle çoğunluğun ya da ege-men pozisyonda bulunanların kimliği oldu. Ulus-devletlerin vatandaşlarına yönelik muamelelerinde ise bu kimlik belirleyici oldu¹⁰.

⁷ COŞKUN, Vahap: "Cumhuriyet Anayasalarında Vatandaşlık", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16-19, Diyarbakır, 2009, s. 2.

⁸ ÜSTEL: s. 55.

⁹ SCHNAPPER: s. 11.

¹⁰ GÜLALP, Haldun: "Milliyete Karşı Vatandaşlık", *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması*, (Haz. Haldun Gülalp), Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s. 12.

Böylesi bir gelişmede, modern dönemlerin ulusçuluk, insan hakları ve demokrasi konseptleri de tayin edici bir rol oynadı. Ulusçuluk, toplumda mevcut farklılıkları kapsayıcı ve kuşatıcı olamadı; tam tersine, çoğu kez dışlayıcı ve ötekileştirici bir işlev gördü. Klasik demokrasinin devlet-vatandaş ilişkisinde birey salt bir "siyasi özne" olarak algılandı ve "kimlik-siz birey" anlayışından hareket edildi¹¹. İnsan hakları anlayışı ise, birey haklarını esas alıp grup haklarını görmezden geldi ve kültürel kimlik hakları ile azınlık hakları konusunda kayıtsız kaldı. Dönemin vatandaşlık kavramı da, ulus devlet-insan hakları-demokrasi üçlüsüne hizmet eden bir referans noktası olarak işlevsel gördü. Yaklaşık iki yüzyıllık pratiğiyle modern vatandaşlık kavramı, hak ve özgürlükler açısından yeterince kapsayıcı ve kuşatıcı olamadı. Tam aksine, farklılıkları homojenleştirmede birer araç olarak kullanıldı. Çoğunluğun dışında kalan kimlikler marjinalleştirilip ötekileştirildiler. İzlenen çeşitli politikalarla, bu kimlikler bastırılmaya ya da yok edilmeye çalışıldı. Böylece, ayrıcalıklara son verip bireyleri vatandaşlık kimliği etrafında "eşitleme" arayış ve çabaları "aynılaştırma" ile sonuçlanmış oldu.

3. Yeni Vatandaşlık Anlayışına Yönelik Arayışlar

20. yüzyılın son çeyreğinde belirginlik kazanan küresel ölçekli birtakım gelişmelerin sonucu olarak, moderniteye ait bütün kavramlar gibi, ulusçuluk, insan hakları, demokrasi, laiklik ve vatandaşlık gibi kavramlar da sormsallaştırılmaya başlandı. Ülkelerarası göçün artması, ulus-devletlerin refah fonksiyonunun aşınması, Doğu Bloğunun çökmesi, bilişim ve iletişim teknolojilerinde devrimsel gelişmelerin ortaya çıkması ve bilgi yapılarında paradigmatik değişimin yaşanması gibi gelişmeler karşısında, sanayi toplumunun ürettiği siyasi değerlerin, kavramların ve kurumların yetersizliği açığa çıktı. Eski kavram ve kurumların bilgi toplumunun gereklerinin gerisinde kalması, yeni toplum modelinin yapısına uygun arayışları beraberinde getirdi.

Küreselleşme olgusunun kamçılacağı gelişmelerden biri, bugüne kadar yok sayılan, bastırılan ve/veya asimile edilmeye çalışılan kimliklerin su yüzüne çıkmaya ve kamusal görünürlük kazanmaya başlamaları oldu. "Yeni toplumsal hareket siyaseti" olarak adlandırılan bu gelişmeler, "dağıtım meselesi"nden "yaşam biçimlerinin grameri"yle ilgilenmeye geçişin habercisi olarak yorumlanıyor. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca emek-sermaye (çel)ilişkisi ekseninde gerçekleşen mücadeleler yerini, bugün artık kürtaja, eşcinsellerin haklarına, savaş karşıtlığına, insanlığın ortak mirasının

¹¹ ÜSTEL: s. 15.

ve eko-sistemin korunmasına, teknolojinin sonuçlarına ve "gökkuşağı koalisyonu politikası olarak da adlandırılan etnik, dinsel ve dilsel politikalara dair mücadelelere bırakıyor¹². Bu çerçevede demokrasinin bağlamı genişliyor; kimlik siyaseti, demokratik siyasetin bağlamına dahil oluyor. Demokrasi, çoğulculuğa, katılımcılığa ve yerelliğe doğru evriliyor.

Yaşanan kimlik krizine bir cevap olarak insan hakları anlayışı da değişim geçiriyor. Klasik bireysel haklarının yetersizliğine vurgu yapılıyor ve bunların grup veya azınlık haklarıyla tamamlanması gerektiği ileri sürülüyor. Özellikle grupsal kullanımlı hakların yorumunda "farklı olma hakkı" ön plana çıkıyor; insan hakları, daha çoğulcu bir yapı içerisinde gerçeklik kazanmaya başlıyor. Kültürel kimlik hakları ve azınlık hakları, ulusal, bölgesel ve ulusüstü mekânlarda kabul edilen insan hakları belgeleriyle hukuki güvenceye kavuşuyor.

Dikkat edilecek olursa, ulus-devlet krizinin tetiklediği yeni demokrasi ve insan hakları anlayışının, modern vatandaşlık kavramının kimliklerle/farklılıklarla olan sorunlu ilişkisinde açılımlar yapmaya yönelik olduğu görülüyor. Bu bağlamda, farklılıkları bastırmayı, yok etmeyi veya -en iyimser ihtimalle- görmezlikten gelmeyi amaçlayan ve eşitliği aynılaştırma olarak gören modern vatandaşlık anlayışının "aynı ve eşit" önermesinin yerini -farklı olmanın eşitliği reddetmediği tezinden hareketle- "farklı ve eşit" önermesi alıyor. Zira, Kanada Yüksek Mahkemesi'nin de ifade ettiği gibi, "farklılığa yer verilmesi, gerçek eşitliğin özüdür"¹³.

"Farklı ve eşit" olma talebi ekseninde gelişen yeni bir vatandaşlık anlayışını geçerli kılma çabalarında, ortaya atılan önerilerden birini "anayasal vatandaşlık" kavramı oluşturmaktadır. Bu kavram, esas itibarıyla, günümüz demokratik toplumlarında siyasi kimliği yeniden tanımlama girişimini ifade etmektedir. Kavramın temelinde yatan saik, "farklılıkları, eş düzeyli olarak barış içerisinde birlikte yaşatma" isteğidir. Açıkçası, bugüne kadar bastırılmış kimlikleri de içine alacak "eşit ve özgür vatandaşlık" anlayışını hâkim kılmaktır. Böylesi bir vatandaşlık anlayışının realize edilebilmesi için iki şart ileri sürülmektedir: a) farklılıkların bir arada ve beraberce yaşaması

¹² BENHABİB, Seyla: "Demokratik Moment ve Farklılık Sorunu", *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Haz. Seyla Benhabib), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999, s.13.

¹³ Nakleden, KYMLICKA, Will: "Kanada'da Grup Ayrımlısalı Üç Yurttaşlık Biçimi", *Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması*, (Haz. Seyla Benhabib), Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 220.

mümkün kılınmalı, b) farklı kültürel kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etmeleri, korumaları ve geliştirmeleri anayasal güvence altına alınmalıdır¹⁴.

Anayasal vatandaşlık, kimliklerin birer ayrıcalık ya da ayrımcılık aracı olarak kullanılmasına izin vermez. Bu anlayış, vatandaşlığa, toplumun çoğulcu yapısını ortadan kaldırmanın ve onu homojenleştirmenin bir aracı olarak bakmaz. Aksine, farklılıkları korumanın hukuki kalkanı olarak bakar. Kamu otoritesinin kimliklerden herhangi birinden yana bir tutum içinde olmasına, diğer kimlikleri bastırmasına veya asimile etmesine geçit vermez. Kamu gücü karşısında bütün kimlikleri eşitler. Bu özelliğiyle anayasal vatandaşlık, bireylerin devlete olan aidiyet duygularını pekiştirir.

Öte yandan, anayasal vatandaşlık, farklı kimliklere demokratik yarışmacı siyasetin zeminini hazırlar. Şiddeti dışlayarak, farklı kimliklerin demokratik zeminde kendilerini ifade etmelerine ve siyaset yapmalarına fırsat tanır. Bireylerin kimliğe dayalı hak ve özgürlüklerinin anayasal güvence altına alındığı bir toplumsal ortamda, farklı kimlikler arasındaki sorunların demokratik bir zeminde müzakere etmelerine imkân sağlar. Böylece, farklılıkların barışçıl birlikteliğinin toplumsal vasatı sağlanmış olur.

4. Osmanlı-Türkiye Anayasalarında Vatandaşlık-Kimlik İlişkisinin Kodları

a) 1876 tarihli Kanun-i Esasi

İlk Osmanlı anayasası olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" başlığı altındaki maddelerde (8-26) bir taraftan vatandaşlık tanımına, diğer taraftan da vatandaşların sahip oldukları hak ve özgürlüklere yer verilmiştir. Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde vatandaşlık şu şekilde tanımlanmıştır:

"Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir".

Dikkat edilecek olursa, vatandaşlık herhangi bir etnik ya da dini bir kimliğe atıfla tanımlanmamıştır. Vatandaşlığa ilişkin bu tanımda, dönemin

¹⁴ KEYMAN, E. Fuat: "Türkiye'de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık ve Demokratikleşme", *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara*, (Hazırlayan, Ayşe Kadioğlu), Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 219.

hâkim görüşü olan "Osmanlı(cı)lık"¹⁵ düşüncesinin belirleyici olduğu açıktır. Zira bu tanım, -Osmanlılık düşüncesine paralel olarak- dil, din ve ırk gibi farklılıklardan arındırılmış bir Osmanlı kimliğine dayalı millet oluşturma çabasını ifade etmektedir¹⁶. Osmanlılık tabiri, herhangi bir dinsel, dilsel veya etnik çağrışım yapmayan, hanedan ailesine mensup birinin başında bulunduğu bir devlete bağlı olmayı işaret eden bir kavramdır. Bu anlamda söz konusu tanımla, kültürel benzeşmenin değil, siyasi birlikteliğin esas alındığını söylemek mümkündür.

Vatandaşlık tanımında mündemiç olan anlayışı teyit eder nitelikteki bir başka anayasa hükmüne göre, "*Osmanlıların kâffesi, huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezâifinde mütesavidir*" (m. 17). Bu genel hükümle, vatandaşların haklar ve görevler bakımından eşitliği anayasal güvence altına alınmıştır.

Anayasanın vatandaşlık ve eşitlik ilkesinin düzenlendiği maddelerdeki açık Osmanlılık vurgusu, din ve dil konusundaki düzenlemeleriyle kısmen zayıflatılmıştır. Anayasanın 11. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin dininin İslam olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, aynı maddede, bir taraftan devlet tarafından tanınmış olan dinlere serbesti tanınmış, diğer taraftan da dini cemaatlere daha önceden verilmiş olan imtiyazların devam edeceği taahhüt edilmiştir. Azınlık dinlerine mensup olanlar için din ve vicdan özgürlüğünün anayasal güvenceye kavuşturulmasıyla, devletin resmi bir dine sahip olmasının doğurabileceği olumsuzlukların önüne geçilmek istenmiştir. Öte yandan, "*Tebaai Osmaniye'nin hidematı Devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" (m.18) denilerek, Türkçe devletin resmi dili olarak kabul edilmiştir. Buna paralel olarak, meclisteki müzakerelerin Türkçe yapılacağı (m. 57) ve Türkçe bilmeyenlerin Heyet-i Mebusan'a üye seçilemeyeceği düzenlenmiştir (m. 68).

Kanun-i Esasi'nin din ve dil konusunda kabul ettiği esaslar "millet-i hâkime" düşüncesinin izlerini taşımaktadır. Her ne kadar vatandaşlık ve eşitlik ilkesine ilişkin düzenlemelerle dinler ve mezhepler ile etnik gruplar arasında eşitlik amaçlanmış ise de, devletin dinine ve diline ilişkin düzenlemelere göz atıldığında, "millet-i hâkime" anlayışının zımnen devam etti-

¹⁵ Osmanlılık, din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının eşit olduğu düşüncesi ile ortak vatan fikri esasına dayalı bir ideolojidir Bkz. ERDOĞAN, Mustafa: *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, Ankara, 2001, s. 29.

¹⁶ BOZKURT, Gülnihal: *Alman İngiliz Belgelerinde ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 84

rilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Böyle bir örtük çabanın varlığını, Kanun-i Esasi'nin hazırlık çalışmaları esnasında meydana gelen iki gelişmeden çıkarmak mümkündür. Birincisi, Mithat Paşa tarafından hazırlanıp padişaha sunulan ve "Kanun-i Cedid" olarak bilinen anayasa taslağında hem devletin resmi dininden söz edilmemiş ve hem de her unsurun/kavmin kendi dilini öğrenip öğretmekte serbest olduğu ifade edilmiştir¹⁷. İkinci olarak, padişaha sunulan anayasa taslağında da, Osmanlı Devleti'ndeki kavimlerin kendi dillerini öğrenme ve öğretme haklarından söz edilmiştir¹⁸. Ancak bu hakkın tanınmasıyla ayrılıkçılığın daha da artacağını ileri süren Eğinli Sait Paşa'nın girişimiyle söz konusu hükmün nihai metne girmesi engellenmiştir¹⁹.

Eğinli Sait Paşa'nın dile getirdiği ve birçok Osmanlı bürokrati tarafından da paylaşılan bölünme ve parçalanma kaygısı, Anayasada -eksik de olsa- ifadesini bulan Osmanlıcılık düşüncesinin anayasal pratiğe gereği gibi yansıtılamaması sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde, Osmanlıcılık politikasına uygun olarak gayrimüslim vatandaşlar bürokraside ve özellikle de hariciye nezaretinde sefaret görevlisi olarak istihdam edilmişler; bundan daha önemlisi, dönemin hiçbir çokuluslu imparatorluğunda olmadığı ölçüde Osmanlı Meclisinde temsil edilmişlerdir²⁰. Ancak bu temsiliyet hem uzun ömürlü olmamış ve hem de gayrimüslim mebusların kültürel kimlik talepleri sert bir dille bastırılmıştır. Bölünme ve parçalanma korkusu nedeniyle, özellikle gayrimüslim vatandaşların yoğun olarak yaşadıkları bölgeler için öngörülen reformlar -Kanun-i Esasi ile vatandaşlar için tanınan hakların yeterli olduğu ileri sürülerek- hayata geçirilmemiştir²¹. Ancak, Kanun-i Esasi ile getirilen düzen -uygulamada izlenen ikircikli politikalar nedeniyle- çözülmeyi ve parçalanmayı durduramamış; Osmanlı kimliği, dini ve etnik kimliklerin yerini almada başarısız olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) mutlak iktidarıyla birlikte Osmanlıcılık resmi ideoloji olarak kabul

¹⁷ Bkz. DANIŞMAN, Zuhuri: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 13, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 44; ÖZGÜLDÜR, Yavuz/ ÖZGÜLDÜR, Serdar: "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu", *AÜOTAM Dergisi*, Sayı 5, s. 340.

¹⁸ Bkz. KILIÇ, Selda Kaya: "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *AÜOTAM Dergisi*, Sayı 4, s. 578, 591.

¹⁹ TANÖR, Bülent: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 111.

²⁰ YETİM, Faruk: "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 18, (Aralık 2008), s. 74.

²¹ ZURCHER, Eric Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 114.

görmeye devam etse de, onun yorumu, Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi düşüncesine yaklaşmıştır²².

İTC'nin Osmanlılıktan Türkçülüğe doğru kayışında, Balkan Savaşları (1912-1913) yenilgisi ve sonrasında yaşanan gelişmeler etkili oldu. Osmanlı Devleti'nin adeta kalbi durumunda olan ve birçok İTC mensubunun anavatanı olan Balkanların kaybedilmesi ve bu topraklarda yaşayan Müslüman unsurların imparatorluğun merkezine doğru göç etmesi, yönetici elit nezdinde büyük bir travma yarattı. Bu gelişmelere, devletin iki önemli Müslüman unsurunun (Arnavutlar ve Araplar) bağımsızlık mücadeleleri eklenince, İTC'nin Türkçü politikalara yönelmesi zor olmadı. Milli iktisat ve dil politikalarıyla gayrimüslim unsurlar iktisadi açıdan zayıflatılmaya, onların yerine "milli burjuvazi" ikame edilmeye çalışıldı²³. "Sosyal mühendislik" anlayışı çerçevesinde gayrimüslim unsurların "çıkarılması"na ve Türk olmayan Müslümanların ise "kanştırılması"na yönelik bir iskân politikası hayata geçirildi²⁴. Özellikle Ermeni unsurunun "çıkarılması"na yönelik alınan tehcir kararının uygulanmasında, Osmanlı vatandaşları olan yüzbinlerce Ermeni katledildi ve/veya ölüme terk edildi. Bu dönem içerisinde gayrimüslimlere ait birçok dernek kapatıldı²⁵. Cemiyetler Kanunundaki, "*kavmiyet esas ve unvanlarıyla cemiyetler teşkil caiz değildir*" (m. 4) hükmüne rağmen, "Türk Gücü" ve "Türk Ocağı" gibi cemiyetler kurduruldu ve bunlara ait yayın organları desteklendi. Buralar, kültürel ve siyasi Türkçülüğün merkezleri olarak İTC tarafından kullanıldı²⁶.

b) 1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu (TEK), Osmanlı-Türkiye anayasa tarihinde gerek yapılışı, gerekse içeriği itibarıyla müstesna bir anayasadır. Bu anayasa, sosyolojik temsil düzeyi yüksek olan ve milli iradeyi layıkıyla temsil eden bir meclis tarafından yapılmış olan tek anayasadır²⁷. TEK, aynı zamanda, sadece devletin temel yapısını ve işleyişini düzenleyen, temel hak ve hürriyetlere yer vermeyen kısa bir çerçeve anayasadır. Bunun başlıca nedenleri, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin TEK ile çelişmeyen hükümlerinin yürürlükte

²² ZURCHER: s. 188.

²³ Bkz. KEYDER, Çağlar: *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 88-92.

²⁴ DÜNDAR, Fuat: "1913-1918 İttihatçı planı", *Radikal İki*, 18 Eylül 2005.

²⁵ LEWIS, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 217.

²⁶ TUNAYA, Tanık Zafer: *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952, s. 203-204; LEWIS: s. 347-348.

²⁷ ÖZBUDUN, Ergun: *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 2.

olduğunun kabul edilmiş olması ve çeşitli eğilimlerin temsil edildiği Mecliste asgari müştereklerin tespit edilmesiyle yetinme isteğidir²⁸.

TEK'de temel hak ve hürriyetler rejimi düzenlenmemiş olduğundan, münhasıran vatandaşlığı tarif eden bir hüküm de mevcut değildir. Bununla birlikte, anayasa koyucunun vatandaşlık algısını TEK'in çeşitli maddelerindeki hükümlerinden çıkarmak mümkündür. Sözgelimi, Anayasa'nın 3. maddesinde "Türkiye Devleti" ifadesi yer alır. Devletin isminin "Türk Devleti" değil de, "Türkiye Devleti" olarak kabul edilmesinin anlamı, yürütülen milli mücadelenin Türk olan ve olmayan unsurların birliğini temsil etmesidir²⁹. Yine aynı kaygılarla TEK'in birçok maddesinde (m.1, m.2, m.4, m.12, m.18) kullanılan "millet" ve "halk" kavramlarının önünde "Türk" sözcüğüne yer verilmemiştir. Anayasa koyucu, "Türk milleti", Türk halkı" gibi tanımlamalar yapmaktan kaçınmış; bunun yerine "millet" ve "halk" gibi nötr ifadeleri kullanmayı tercih etmiştir.

TEK'in hazırlık çalışmalarında da yeni devletin nüfus unsuruna dair açıklayıcı ifadelere yer verilmiştir. TEK'e esas teşkil eden temel belgelerden biri olan ve siyasi tarihimizde "Halkçılık Programı" adıyla da anılan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunun Lâhiyası"nın ilk dört maddesinden oluşan bölümü "Büyük Millet Meclisi Beyannamesi" olarak kabul edilmiştir. Beyannamenin ikinci paragrafı şöyledir:

*"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dâhilinde (İslam ekseriyetinin) hayat ve istiklalinin temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vasil olacağı kanaatindedir"*³⁰.

Beyannamede sözü edilen "İslam ekseriyeti" ve "Türkiye halkı" nitelemesinden kasdedilen, milli hudutlar içerisinde yaşayan, nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve farklı etnik gruplara mensup olan Müslüman unsurlardır. Milli mücadelenin sürdürüldüğü dönem içerisinde (1919-1922) kabul edilen anayasal nitelikteki belgeler ile kurucu kadronun yaptığı açıklamalarda da benzeri nitelemelerin ve tanımlamaların yer aldığı görülmektedir.

²⁸ TANÖR: s. 193.

²⁹ TANÖR: s. 194.

³⁰ Beyanname için bkz. ÖZBUDUN: s. 23.

Misak-ı Milli'nin kabul edildiği son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda "Osmanlı-İslam ekseriyeti" formülü benimsenmiştir³¹. Erzurum Kongresi Beyannamesi ile Sivas Kongresi Beyannamesi'nin ilk maddesinde "bi'l-cümle anasır-ı İslamiyye"den söz edilmiştir³². Amasya Görüşmesi 2. Protokolü'nde, Sivas Kongresi Beyannamesine atıf yapılarak, "Devlet-i Osmaniye'nin tasavvur ve kabul edilen hududu, Türk ve Kürtlerle meskun olan araziye ihtiva eylediği"nden bahsedilmiştir³³. "Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti"nin program ve nizamnamesinde ise, bir taraftan "bi'l-cümle anasır-ı İslamiyye" ifadesine yer verilmiş, diğer taraftan "bilumum İslam vatandaşları"nın cemiyetin tabii üyesi olduğunu bildirmiştir³⁴.

Bu süreç içerisinde Mustafa Kemal, Türk etnik kimliğine vurgu yapmaktan özenle kaçınmış; "Türkiye devleti", "Türkiye halkı", "Türkiye ordusu", "Türkiye kadınları" gibi kavramları kullanmayı tercih etmiştir. "Türk" sözcüğü yerine "Türkiye" sözcüğünü vurgulamıştır³⁵. Bununla, "kan" esasına değil, "toprak" temelli bir vatandaşlık anlayışının esas alınacağını mesajını vermiştir.

Mustafa Kemal, 1 Mayıs 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

"Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasiyle bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksut olan ve Meclis-i alinizi teşkil eden zevaat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslamiye'dir, samimi bir mecmuadır (...) Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslam, bizim kardeşimiz ve menâfii tamamıyla müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslamiye ki: Vatandaşlırlar, yekdiğerine karşı hürmet-i müte-kabile ile riayetkardırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırki, içtimai, coğrafi hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyid ettik ve cümlemiz bugün samimiyetle kabul ettik. Binaenaleyh menafimiz müş-

³¹ Misak-ı Milli Beyannamesi için bkz. GÜNER, Zekai/KABATAŞ, Orhan: Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s. 201-202.

³² Her iki Beyanname için bkz. GÜNER/KABATAŞ: s. 81-83, 85-86.

³³ Bkz. KUTLAY, Naci: İttihat Terakki ve Kürtler, Beybun Yayınları, Ankara, 1992, s. 342.

³⁴ TUNAYA: s. 514, 516.

³⁵ ORAN, Baskın: Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 209.

terektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil hepsinden memzuç bir unsur-u İslam'dır"³⁶.

3 Temmuz 1920 tarihli bir gizli oturumda Mustafa Kemal şu ifadeyi kullanmıştır:

*"Suret-i umumiyede prensip şudur ki hududu milli olarak çizdiğimiz daire dahilinde yaşayan anasır-ı muhtelif-i İslamiye yekdiğerine karşı ırki, muhiti, ahlaki, bütün hukukuna riayetkar özkardeşlerdir"*³⁷.

Misak-i Milli sınırlarını tarif ettiği 18 Ekim 1921 tarihli meclis konuşmasında Mustafa Kemal şunları ifade etmiştir:

*"Hududu millimiz nedir? Behemahal, Türklerle ve behemahal mukadderatımızla teşriki mesai etmiş olan Kürtlerle meskun olan mahaller bizim hududu millimiz dahilinde kalmak lazım gelir mi?"*³⁸.

Bu döneme ait anayasal nitelikteki belgeler ile kurucu kadronun yaptığı açıklamalara bakıldığında, vatandaşlığın "İslam" ortak paydası etrafında kurgulandığı görülür. Söz konusu belge ve açıklamalarda, Misak-ı Milli hudutları içerisinde yaşayan toplum; "anasır-ı İslamiye", "İslam ekseriyeti", "bilocümle anasır-ı İslamiye", "ahaliyi İslamiye", "Osmanlı-İslam camiası", "Türk ve Kürt unsurları", "Kürtler, Türkler, bütün İslami unsurlar" gibi kavramlarla tanımlanmıştır. Anasır-ı İslamiye arasındaki birliği bozacak tanımlardan şiddetle kaçınılmıştır.

Bu ifadelerden ve buna paralel işleyen pratikten, İTC'nin mutlak iktidar oluşuyla başlayan (1913) gayrimüslim unsurları dışlayıcı ve ötekileştirici politikaların bu dönemde de sürdürülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Milli Mücadele döneminde gayrimüslim unsurların, geliştirilmeye çalışılan millet ve vatandaşlık konseptinden dışlanma süreci, Erzurum ve Sivas Kongrelerine üye seçtirilmemesiyle başlamıştır³⁹. Gayrimüslim unsurları dışarıda tutan, etnik kökenleri ne olursa olsun milli hudutlar içerisinde yaşayan bütün İslam unsurlarını içine alan bu anlayışın referansı "İslamcılık"tır. Şüphesiz burada sözü edilen İslamcılık, siyasi anlamda bir İslamcılık değildir. Misak-ı Milli hudutları içinde yaşayan bütün anasır-ı İslamiyeyi bir arada tutmayı amaçlayan bir stratejik İslamcılıktır.

³⁶ Bkz. ÖZTÜRK, Kazım: Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 127-128.

³⁷ ÖZTÜRK: s. 196.

³⁸ ÖZTÜRK: s. 622.

³⁹ ORAN, Baskın: Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, Tesev Yayınları, İstanbul, 2004, s. 37.

c) 1924 Tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu

Birinci Meclisin görev süresi henüz sona ermeden önce, yürürlükte bulunan anayasa hükmüne aykırı olarak alınan erken seçim kararıyla gidilen ve aday listelerinin bizzat Mustafa Kemal tarafından belirlendiği bir seçimle oluşan muhalefetsiz yeni meclis, Cumhuriyetin ilk anayasası olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu hazırlayıp yürürlüğe koydu⁴⁰.

1924 tarihli TEK'in vatandaşlığına ilişkin düzenlemesi şöyledir:

"Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur.

Türkiye'de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye'de mütemekkin bir ecnebi babanın sulbünden Türkiye'de doğup da memleket dâhilinde ikamet ve sinni rüşte vusulünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür. Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvalde izale edilir" (m. 88).

Maddenin ilk fıkrasında vatandaş "Türk" olarak isimlendirildiği için, ikinci fıkrada da "Türk babanın sulbünden doğan", "Türklüğü ihtiyar eden", "Türklüğe kabul olunan" ve "Türklük sıfatı kanunen muayyen olan" gibi ifadelerle yer verilir. "Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür" denilerek totoloji yapılır.

Anayasanın vatandaşlık tanımına ilişkin bu tercih, diğer maddelerde de kendini gösterir. Hakların öznesi olarak "her Türk"ten veya "Türkler"den bahsedilir. Seçme ve seçilme hakkının "her erkek Türk"e ait olduğunu söyler (m.10, 11). Milletvekili seçilebilmek için şartı "Türkçe okuyup yazma" şartı aranır (m. 12). Anayasanın 5. faslı "Türklerin Hukuku Ammesi" başlığını taşır. 68. maddede, "Her Türk hür doğar, hür yaşar" denilir. 69. madde, Türklerin kanun nazarında eşit olduklarını ifade eder. Bunun gibi Anayasanın 70, 82, 87 ve 92. maddelerinde de "her Türk" veya "Türkler" ifadesi kullanılır. Milli Mücadele döneminde sıklıkla kullanılan "Türkiye halkı" ve "Türkiye milleti" gibi ibarelere rastlanmaz. Bunların yerini "Türk milleti" ifadesi alır (m. 38). Ayrıca, Anayasanın 1 ve 2. maddelerinde "Türkiye Devleti"nden söz edilirken, 38. maddede "Türk Devleti" kavramı tercih edilir.

⁴⁰ ERDOĞAN, s. 45.

Vatandaşlık tanımının yer aldığı 88. maddedeki “din ve ırk farkı olmaksızın” ibaresinden, Türkiye halkının farklı din ve ırklara mensup insanlardan oluştuğu sonucu çıkarılabilir. Yine madde metninden, bu farklılıkların etnik veya dini anlamda değil de “vatandaşlık itibariyle” Türk oldukları sonucuna varmak mümkündür. Dolayısıyla, tek başına maddenin lafzından hareket edildiğinde, 88. maddeyle “cumhuriyetçi tanım”ın benimsendiği sonucuna varılabilir. Ancak, tarihi yorum metoduna başvurarak, Anayasa tasarısı hakkındaki Meclis görüşmelerine ve anayasal pratiğe göz atıldığında, bunun hiç de böyle olmadığı anlaşılır.

Meclis Anayasa Komisyonunun hazırladığı teklif metninde 88. maddeye ilişkin olarak şu öneride bulunulmuştu: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın Türk ıtlak olunur”⁴¹. Dikkat edilecek olursa, Komisyon teklifinde “vatandaşlık itibariyle” kaydı yer almıyor. Teklif metni Genel Kurul’da görüşülürken sert eleştirilere maruz kalıyor. Eleştiriler, gayrimüslimlerin “Türk” olarak isimlendirilmesinden duyulan rahatsızlık noktasında odaklaşmaktaydı.

Bozok (Yozgat) mebusu Ahmet Hamdi Bey, teklifte yer alan tanıma itiraz ederek bir takrir (önerge) verir ve 88. maddenin şu şekilde değiştirilmesini teklif eder: “Türkiye ahalisinden olup Türk harsını kabul edenlere Türk ıtlak olunur”⁴². Bu önergeyle Ahmet Hamdi Bey, gayrimüslimlerin “Türk” olarak tanımlanamayacağını, onların ancak “Türk kültürünü” kabul etmeleri halinde bunun mümkün olabileceğini ima eder.

İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey de, tıpkı Ahmet Hamdi Bey gibi teklifteki tanıma itiraz eder; gayrimüslimlerin Türk olamayacaklarını, Türk olabilmeleri için kendi dillerini ve kültürlerini terk etmeleri gerektiğini şu şekilde anlatır:

“Bütün siyasi hudutlarımız dâhilinde yaşayanlara Türk unvanını vermek bizim için bir emel olabilir (...) Diyoruz ki Türkiye cumhuriyetinin tebaası tamamıyla Türk’tür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecnebler tarafından tesis edilmiş olan müessesatta çalışan rumu, ermeniye çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları rumdur, ermenidir diye çıkarmak istediğimiz vakit, bize “hayır, Meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türktür” derlerse ne cevap vereceksiniz? Size soruyorum arkadaşlar, tabiiyet kelimesi, zihinlerde mevcut ve kalplerde mevcut bulunan

⁴¹ Bkz. GÖZÜBÜYÜK, Şeraf/SEZGİN, Zekâi: 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1957, s. 436.

⁴² GÖZÜBÜYÜK/SEZGİN: s. 436.

bir emeli izale etmeye kifayet etmez. Lâfzen bir tefsir bulabiliriz. Maddeyi tefsir ile geçebilir, fakat bir hakikat vardır. Onlar Türk olamazlar. Hatta Meclis de, firari rum ermenileri Türk yapamaz Onlar da olmaz, imkânı yoktur. (...) Buraya Türktür diye bir madde kanuniye geçiriniz, acaba aradaki farkı izale etmiş olur muyuz ve hangimizi tatmin edebilir ki, bunlar Türk olmuşlardır? Başka memleketlerde başka ekalliyetlerin yaptığını kabul ediniz, Fransa'da yaşayan Musevi nasıl başka lisan konuşmuyorsa, nasıl Fransa'ya benimsemiş ise, mekteplerinizi kapatınız, Ermeniliği terk ediniz, Türk harsını kabul ediniz. Ondan sonra size Türk deriz"⁴³.

Anayasanın 88. maddesi etrafında yürütülen tartışmalarda en şok edici ve bir o kadar da düşündürücü olan çıkışı Gelibolu mebusu Celal Nuri Bey yapar. Ona göre, *"bizim öz vatandaşımız, Müslüman, Hanefiyül-mezhep, Türkçe konuşur"*⁴⁴. 1924'ten bu yana uygulamada çok büyük ölçüde geçerliliğini koruyacak olan bu "makbul vatandaşlık" tanımının Mecliste açıkça ifade edilmesi, devlet elitinin bilinç altındaki gerçek niyetinin dışa vurumundan başka bir şey değildir.

Mecliste gerçekleşen uzun tartışmalar sonrasında, gayrimüslim unsurların Türk olarak kabul edilemeyeceği anlaşıncaya, madde metnine "vatandaşlık itibariyle" ibaresi eklenir. Böylelikle, "gerçek Türkler" ile "vatandaşlık itibariyle Türkler" arasında bir ayırım yapılmış olunur.

Anayasanın 88. maddesi etrafında gerçekleşen tartışmalarda ortaya çıkan manzarada yeni olan, vatandaşlık anlayışında dini tanımdan etnik tanıma geçiş temayülüdür. Daha açık bir anlatımla, yeni geliştirilmeye çalışılan vatandaşlık tanımında gayrimüslim unsurların durumuna ilişkin bir değişiklik öngörülüyor. Gayrimüslimlere yönelik Milli Mücadele döneminde belirginleşen dışlayıcı ve ötekileştirici tavrın devam ettirildiği anlaşıyor. Yenilik, Türk olmayan Müslüman unsurların durumuna ilişkindir. Zira, bir önceki dönemde Türk olmayan Müslüman unsurları da içine alan tanımlar bir tarafa bırakılmaya, bunların yerine etnik çağrışım yapan tanımlar kullanılmaya başlanmıştır.

Vatandaşlığa ilişkin dini tanımdan etnik tanıma geçiş iradesinin izlerine, 1924 Anayasası kabul edilmeden önceki döneme ait belge ve açıklamalarda rastlamak mümkündür. Aslında 1924 formülasyonu, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırılması sonrasında başlayan değişim iradesinin son halkasını oluşturuyor. Mustafa Kemal, 1 Kasım 1922 tarihli meclis konuş-

⁴³ GÖZÜBÜYÜK/SEZGİN: s. 437-438.

⁴⁴ GÖZÜBÜYÜK/SEZGİN: s. 439.

masında bir taraftan "Türkiye halkı" ve "Türkiye devleti" deyimlerini kullanırken, diğer taraftan konuşmasında çok sayıda "Türk milleti" deyimine yer verir⁴⁵. 1 Mart 1923 tarihli meclisin açılış nutkunda ise sadece "Türk milleti" deyimini kullanır⁴⁶. 13 Ağustos 1923 tarihli nutkunda hem "Türkiye halkı" ve "Türkiye devleti"nden, hem de "Türklük"ten söz eder⁴⁷. 16 Mart 1923'te Adana esnaflarına hitaben yaptığı konuşmada, "Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır" der⁴⁸. Cumhurbaşkanlığına seçilişi münasebetiyle yaptığı kısa konuşmada (29 Ekim 1923) sadece "Türk milleti" ifadesini kullanır⁴⁹. Cumhuriyetin ilanı sonrasındaki konuşmalarında "Türkiye" sözcüğünün yerini çok büyük oranda "Türk" sözcüğü alır. Yine Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilanından önce Kürt, Ekrad ve Kürdistan sözcüklerini çok kullanırken, Cumhuriyetin ilanı sonrasında bu sözcükleri hiç ağzına almadığı görülür⁵⁰.

Halk Fırkası'nın kuruluşunu müjdeleyen 8 Nisan 1923 tarihli "Dokuz Ümde"de "Türkiye halkı" deyimini kullanılır⁵¹. Ancak, aynı yılın Eylül ayı içinde kabul edilen "Halk Fırkası Nizamnamesi"nin 3. maddesine göre, "*Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tâbiyet ve harsını kabul eden her fert dahil olabilir*"⁵². 1927 tarihli "Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi"nin 2. maddesinde "Türk milleti"nden söz edilir; 5. maddesinde ise, "*Fırka; vatandaşlar arasında en kavi rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkin temin ve inkişaf ettirmeği (...) takrir eder*" şeklindeki hükme yer verilir. Aynı Nizamname'nin 8. maddesinde partiye üyelik için öngörülen şartlara yenileri eklenir; üyelik için, Türk kültürünün yanı sıra, fırkanın bütün umdelerini kabul etmiş olma şartı getirilir⁵³.

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırılması sonrasında başlayan ve 1924 Anayasasıyla devam eden süreçte etnik vurgusu giderek artan bir millet ve vatandaşlık anlayışı hâkim kılınmaya çalışılmasına rağmen, bu dönem içerisinde gerçekleştirilen "ahali mübadelesi"nde izlenen kriter, din

⁴⁵ ÖZTÜRK: Cilt 2, s. 893-910.

⁴⁶ ÖZTÜRK: Cilt 2, s.933-976.

⁴⁷ ÖZTÜRK: Cilt 2, s.987-1002..

⁴⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, s. 130.

⁴⁹ ÖZTÜRK: Cilt 2,1011-1012.

⁵⁰ ORAN: Atatürk Milliyetçiliği..., s. 209.

⁵¹ TUNAYA: s. 580.

⁵² Bkz. TUNÇAY, Mete: Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 362.

⁵³ Bkz. TUNÇAY: s. 382-383.

kriteri olmuştur. Türkçe konuşan, Türkçe yazan ve Türkçe dua eden Karmanlılar ve Pontus Ortodoksları "Rum" sayılarak sınır dışı edilmişler; buna karşılık etnik kökeni ve anadili ne olursa olsun Girit ve Rumeli'nin Müslüman halkı "Türk" sayılarak muhacerete kabul edilmişlerdir⁵⁴. Yine aynı saikle, 1930'lu yıllarda Ortodoks Gagavuz Türklerinin Romanya'dan Türkiye'ye göç talebi, Gagavuz Türklerinin Hristiyan oldukları gerekçesiyle reddedilmiştir⁵⁵. Mübadeleler sonrasında, gayrimüslimlerin 1913'te beşte bir olan nüfus oranı kırkta bire düşmüştür⁵⁶.

Kurucu elitin 1924 sonrası yaptığı açıklamalara bakıldığında, vatandaşlık ve ulusal kimliğe yönelik etnik vurgunun giderek belirginlik kazandığı; 1930'lu yıllarda ise, ırkçı bir söylemin hâkim kılınmaya çalışıldığı görülür. Cumhuriyetin erken bir döneminde (1925) İsmet İnönü, çok kesin bir dille Türk olmayanları şu sözlerle tehdit eder:

*"Vazifemiz Türk vatani içinde bulunanları behemahal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek anasını kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız evsaf her şeyden evvel, o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır"*⁵⁷.

İnönü bu sert üslubunu ilerleyen yıllarda da (1930) devam ettirir; kültürel kimlik haklarının öznelere ilişkin şu uyarıda bulunur:

*"Bu ülkede sadece Türk ulusu etnik ve ırksal haklar talep etme hakkına sahiptir. Başka hiç kimsenin böyle bir hakkı yoktur"*⁵⁸.

İzmir Ödemiş'te seçmenlere hitap eden dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt da, tehditkâr bir üslupla Türk soyundan olmayanlara yönelik şu ifadeleri kullanır:

"Biz Türkiye denen dünyanın en hür ülkesinde yaşıyoruz. Mebusunuz inançlarından samimiyetle bahsetmek için buradan daha müsait bir ortam bulamazdı. Onun için hislerimi saklamayacağım. Türk bu ülkenin yegane efendisi, yegane sahibidir. Saf Türk soyundan olmayanla-

⁵⁴ YILDIZ, Ahmet: *Ne Mutlu Türküm Diyene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 133; NİŞANYAN, Sevan: "Kemalist Düşüncede 'Türk Milleti' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, (Mart-Nisan 1995), s. 131; LEWIS: s. 352.

⁵⁵ KİRİŞÇİ, Kemal/WINROW, Gareth M.: *Kürt Sorunu*, (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s. 116.

⁵⁶ KADIOĞLU, Ayşe: "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara*, (Hazırlayan, Ayşe Kadioğlu), Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 39.

⁵⁷ *Vakit*, 27 Nisan 1925.

⁵⁸ *Milliyet*, 31 Ağustos 1930.

rın bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler!”⁵⁹.

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, yabancı soyadlarını yasaklayan 1934 tarihli Soyadı Kanunu tartışılırken, kendi öz vatandaşlarını nasıl yabancı olarak gördüğünü ve millet-i hâkime anlayışını “Türkçülük” ekseninde nasıl savunduğunu şu ifadelerle ortaya koyar:

“Yabancı isimlere gelince, bir memleketin en büyük vazifesi, sınırları içinde oturanların hepsini kendi camiasına ilhak etmektir (...) Niçin hâlâ Kürt Memet, Çerkes Hasan, Laz Ali diyelim. Bir defa bu, hâkim unsurun kendi zaafını gösteren bir şeydir”⁶⁰.

Vatandaşlık ve ulusal kimliğin dini unsur ve imalardan arındırılıp profan bir anlayış üzerine inşa edilme çabalarında “Türk Tarih Tezi”nin özel bir önemi vardır. Tarih Tezi, İslam-Osmanlı geçmişinden arındırılmış bir ulusal kimlik inşa edebilmek ve Rum ve Ermenilerin Anadolu’yu sahiplenme iddialarına karşı koyabilmek için, Anadolu’nun kadim dönemlerden beri Türk olduğunu ispatlama amacını taşıyan bir düşüncenin ürünüdür⁶¹. Tarih tezine ilave olarak ve onu tamamlamak amacıyla “Güneş-Dil Teorisi” geliştirilir. Bu teorinin dayandığı önermeye göre, “Türklerin dili dünyadaki diğer büyük diller üzerinde etki yapmıştır. Dilin kökünde doğanın gücü vardır. İnsan ilk gücünü güneşten, dil de ilk gücünün güneşten almıştır. Sonradan eklenen Arapça ve Farsçadan arındırılmalıdır”⁶². Bu önermeyle, Güneşin ilkel toplumlardaki tanrıtanımsız gücü ile İslam medeniyetinin iki önemli dilinden arınmaya vurgu yapılarak, dil sorununun da laik temelde çözümlenmesi amaçlanır⁶³.

1930’lu yıllarda Cumhuriyet rejiminin hâkim görüşü haline gelen bu ırkçı tezler, İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda (1944) resmen terk edilir. Ancak bu terk ediliş hiçbir zaman tam olmamış; bazı aşırılıkları törpülenmiş olmasına rağmen, devletin çeşitli kademelerinde varlığını ve etkisini kesintisiz bir biçimde sürdürmüştür⁶⁴.

⁵⁹ Hâkimiye-i Milliye, 19 Eylül 1930

⁶⁰ Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IV, Cilt 23, 21 Haziran 1934, s. 246.

⁶¹ YILDIZ: s. 180-181.

⁶² COŞKUN, Vahap/ DERİNCE, M. Şerif/ UÇARLAR, Nesrin: *Dil Yarısı: Türkiye’de Eğitimde Anadilin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerin Deneyimleri*, DİSA Yayınları, Diyarbakır, 2010, s. 28-29.

⁶³ COŞKUN/ DERİNCE/ UÇARLAR: s. 29.

⁶⁴ NİŞANYAN: s. 134.

1924 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönem içerisindeki mevzuatta da etnik vurgusu açık olan düzenlemelere ve ifadelere rastlanmaktadır. 22 Mart 1926'da kabul edilen "Memurin Kanunu"nda, devlet memuru olabilmek için "Türk olmak" şartı arandı. 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı "İskân Kanunu"nun orijinal metninde "Türk kültürüne bağlı", "Türk soyu" ve "Türk ırkı" gibi ifadeler yer verildi. 1934 tarihli "İskân Muafiyetleri Nizamnamesi"nde ise tam üç kez "Türk ırkı" terimi kullanıldı. 1949 tarih ve 5442 sayılı "İl İdare Kanunu"nun değişik 2. maddesiyle, "Türkçe olmayan" köy adlarının değiştirilmesi öngörüldü. Bu madde çerçevesinde yaklaşık 12 binden fazla köyün ismi değiştirildi⁶⁵.

"Makbul vatandaşlık" kategorisi dışında kalanlara yönelik idari pratik de hep dışlayıcı ve ötekileştirici oldu. Memur olabilmeyi "Türk olmak" şartına bağlayan Memurin Kanununun yürürlüğe girmesiyle, o dönemde memur olan gayrimüslimlerin işlerine son verildi⁶⁶. Gayrimüslim vatandaşlar kitlesel göçe zorlandı. 1934 "Trakya Olayları"yla Trakya Musevilerine karşı pogrom düzenlendi; Museviler, evlerini ve işyerlerini bırakıp kaçmak zorunda bırakıldı ve mallarına el konuldu. 1942'de Anadolu Ajansı'nda çalışan Museviler bu kurumdan kovuldu. 1942'de uygulanan "Varlık Vergi"yle gayrimüslimler mülksüzleştirilmeye çalışıldı. 6-7 Eylül 1955'te Rumlara karşı gerçekleştirilen pogromla, Rumlara ait yaşam mekânları tahrip edildi ve birçok Rum vatandaş ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldı⁶⁷. 1940'lara kadar gayrimüslim vatandaşların nüfus kayıtları "ecanib" (yabancılar) bölümüne kaydedildi⁶⁸. İstanbul'daki Rumlar ve Ermenilere seyahat sınırlamaları getirildi⁶⁹. Askerlik yükümlülükleri silahsız ve rütbesiz olarak yaptırıldı. Genel olarak gayrimüslimlerin kamusal hayata katılımlarında düşüş yaşandı. Bürokrasideki sayıları da hızla azaldı⁷⁰.

Kemalist basın tarafından 1928'de başlatılan ve sadece gayrimüslim azınlıkları değil, aynı zamanda gayri Türk Müslüman toplulukları da hedef alan "vatandaş Türkçe konuş" kampanyası, 1937'de doruğa ulaşarak Atatürk'ün ölümünden sonra da devam etmiştir. Türkçe konuşulmasını zorunlu kılan ve Türkçe konuşmayanlara cezai müeyyideler öngören bir kanun

⁶⁵ Bkz. ERDEM, Fazıl Hüsnü: "Ulusal Kimlik İfadesi Olarak Türk Vatandaşlığı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Mavi Terazi*, Sayı 4, (Nisan-Mayıs 2007), s. 3.

⁶⁶ YUMUL, Arus: "Azınlık mı Vatandaş mı?", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları. AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, (Der. Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı), TESEV Yayınları, İstanbul, 2005, s. 106.

⁶⁷ ERDEM: *Ulusal Kimlik İfadesi...*, s. 4.

⁶⁸ ORAN: *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 74.

⁶⁹ YILDIZ: s. 275.

⁷⁰ LEWIS: s. 354.

tasarısının hazırlanması düşünülmüş; ancak bunun idari yollarla yapılmasının maslahat gereği daha doğru olacağı kararlaştırılmıştır⁷¹. Nitekim, 1930 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan gizli bir genelgede gayri Türk Müslüman unsurların asimile edilmelerine yönelik bir dizi öneriye yer verilmiştir. Genelgede özetle, gayri Türk Müslümanların "dillerini, adetlerini ve dileklerini Türk yapmak, Türkün tarihine ve bahtına bağlamak her Türke teveccüh eden milli ve mühim bir vazifedir" denmiştir⁷². Bu çerçevede, çarşı-pazarda Kürtçe konuşan köylülere konuştukları sözcük başına para cezası kesilmiştir. Bir koyunun elli kuruş ettiği bu dönemde, Kürt köylüsü konuştuğu her Kürtçe sözcük başına beş kuruş ödemek zorunda bırakılmıştır⁷³.

Öte yandan, "Şeyh Sait İsyanı"nın hemen akabinde çıkarılan "Takrir-i Sükun Kanunu"yla (1925), özelde Kürt coğrafyasında, genel olarak ise tüm ülkedeki muhalefetin susturulması yoluna gidilmiştir⁷⁴. Ayrıca, Kürtlerin "ıslah edilmesi" amacıyla 1927'de "Şark Islahat Planı" geliştirilerek, bölgedeki Kürtlerin Türkleştirilmesine yönelik bir dizi tedbir hayata geçirilmiştir⁷⁵. Genel olarak bu dönemde Kürtlere yönelik "tedip ve tenkil" politikaları izlenmiş; bu çerçevede, Dersim Kürtlerine yönelik "tedip ve tenkil harekâtı"nda onbinlerce Kürt katledilmiştir.

1930'larda Kürtlerin Türk olduğunu kanıtlamak için yoğun bir çaba içine girilmiştir. Kürtlerin, dillerini değiştirmiş Türklerden oluştuğu savunulmuştur. 1936'da Dersim Valisi General Abdullah Alpdoğan, Kürtlerin özünde "dağ Türkleri" olduğunu ileri sürmüştür⁷⁶.

Cumhuriyetin erken bir döneminde, medreselerin kapatılmasıyla Kürtler kendi anadillerinde eğitim gördükleri kurumlarından; Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasıyla ise Aleviler ibadet mekânlarından mahrum bırakılmışlardır. Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasından en fazla Aleviler olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Zira, Alevi tekke ve zaviyelerinin kapatılmasıyla, esas olarak nesilden nesile sözlü ve eylemsel olarak aktarılan Alevi geleneğini koruyup geliştirmek güçleşmiştir. Öte yandan, din hizmetlerini yürüt-

⁷¹ YILDIZ: s. 286-287.

⁷² Bkz. YILDIZ: s. 289.

⁷³ ŞAHİN, Bahar: "Türkiye'nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları. AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, (Der. Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı), TESEV Yayınları, İstanbul, 2005, s. 128.

⁷⁴ TUNÇAY: 139-149.

⁷⁵ ŞAHİN: s. 129.

⁷⁶ KİRİŞÇİ, Kemal/WINROW: s. 122.

mek amacıyla oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Aleviler temsil edilmemiş ve bu kesime yönelik hizmet üretilmemiştir⁷⁷.

Cumhuriyet rejiminin, -gayrimüslimler, gayrisünniler ve gayri Türk Müslümanların yanı sıra- bir başka ötekisi, dindar Müslümanlar olmuştur. İslam ve Osmanlı'ya ait geçmişin izlerini silip Batılı yaşam tarzını halka benimsetmek amacıyla uygulanan katı laikçi politikalar, bu kesim üzerinde rahatsızlık yaratmıştır. Dini kisveler yasaklanmış, ezan Türkçeleştirilmiş, Hac ziyareti güçleştirilmiş, muhalif tavırlarıyla dikkat çeken birçok din adamı veya mütedeyyin şahsiyet baskılara maruz bırakılmış ve birçok dini neşriyat yasaklanmıştır⁷⁸.

d) 1961 Anayasası

1924 Anayasası'nın vatandaşlığa ilişkin düzenlemesinin lafzının "cumhuriyetçi" tanıma açık olduğu, dolayısıyla kapsayıcı ve kuşatıcı olduğu söylenebilse de, anayasal pratiğin çok farklı geliştiğini, yukarıda verilen örneklerden anlamak mümkündür. Türklüğe kazandırılmaları mümkün görülmeyen gayrimüslim unsurların "uzaklaştırılması", Türklüğe kazandırılmaları mümkün olan gayri Türk Müslüman unsurların ise "özümseme" politikası izlenmiş ve bu yolla homejen bir toplum yaratılmaya çalışılmıştır. Makbul vatandaşlığın parametreleri üzerine kurulu bir millet inşa etme projesi büyük ölçüde başarılı olunmuştur. Ülke gayrimüslimlerden arındırılmış; gayri Türk Müslümanlar ise -bir kısım Kürtler hariç- asimile edilmiştir. Vatandaşlığın kültürel kimliklerle olan ilişkisindeki retçi ve inkârcı özelliğine karşı çıkacak hiçbir muhalefet odağı kalmamıştır. Zaten o dönem, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Türkiye 'de de, kimlik sorunlarının siyasetin bağlamı dışında tutulduğu bir dönemdir. 1961 Anayasası böyle bir tarihsel-toplumsal ortamda yapılmış bir anayasadır.

1960 askeri darbesi sonrasında, askeri cunta üyeleri (MBK) ile demokratik meşruiyeti düşük olan Temsilciler Meclisi'nden oluşan kurucu meclis tarafından yeni bir anayasa hazırlandı ve referanduma sunularak kabul edildi. Kurucu meclis oluşturulmadan önce, MBK, öğretim üyelerinden oluşan bir komisyonu anayasa tasarısı hazırlamakla görevlendirmişti. Bu komisyonca (İstanbul Komisyonu) hazırlanan "Anayasa Ön Tasarısı"nın 57. maddesinin ilk fıkrasında vatandaşlık şu şekilde tanımlanmıştır:

⁷⁷ ERDEM, Fazıl Hüsnü: "Türkiye'de Azınlıklar Sorununun Vatandaşlık Kavramı Bağlamında Genel Bir Analizi", *Süryaniler ve Süryanilik II* (Haz. Ahmet Taşgün ve diğerleri), Orient Yayınları, Ankara, 2005, s. 271.

⁷⁸ ERDEM, Fazıl Hüsnü: "Müdahale, Mücadele ve Müzakere Mekânı Olarak Kamuşal Alan", *Köprü Dergisi*, (Yaz 2007), Sayı 99, s. 25-26.

"Türkiye halkına, din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin, vatandaşlık bakımından Türk denir"⁷⁹.

Dikkat edilecek olursa, İstanbul Komisyonu'nun vatandaşlığa ilişkin önerisi, 1924 Anayasasındaki paralel düzenlemenin aynısıdır. Bir farkla ki; o da, İstanbul Komisyonu'nun teklif metninde, eski Türkçe sözcükler yerine yeni Türkçe sözcükler kullanılmıştır.

Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü tarafından hazırlanan ve Anayasa Komisyonuna sunulan "Gerekçeli Anayasa Tasarısı"nda farklı bir yol izlenerek vatandaşlığa ilişkin bir tanım yapmaktan kaçınılmıştır. İki fıkradan oluşan Tasarı'nın 25. maddesi şöyledir:

"Türk vatandaşlığı ancak kanunun açık olarak gösterdiği hal ve şekillerde kazanılır ve kaybedilir. Türk babadan olan herkes, kanunun gösterdiği istisnalar dışında, Türk vatandaşdır.

Vatandaşlık hakkındaki işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz"⁸⁰.

1924 ile 1961 ve 1982 Anayasalarındaki paralel düzenlemelerle mukayese edildiğinde, onlara oranla etnik vurgusu daha yumuşak olan ve siyasi bir kimlik olarak vatandaşlığı çok daha fazla ön plana çıkaran bir öneridir. Ancak, gerek Anayasa Komisyonu ve gerekse Meclis Genel Kurulu her iki öneriyi hiç dikkate almayarak, 1982 Anayasasınca da benimsenen şu formülü kabul etmiştir:

"Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir.

Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

Hiçbir Türk, vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça, vatandaşlıktan çıkarılamaz.

⁷⁹ Bkz. ÖZTÜRK, Kazım: *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Temel Metinler*, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1966, s. 39.

⁸⁰ ÖZTÜRK: Cilt 1, s. 363.

Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz" (m. 54).

Anayasa maddelerinin Temsilciler Meclisindeki birinci görüşmesinde söz alan Komisyon Sözcüsü Muammer Aksoy, birinci fıkrada yer alan hüküm için,

*"Bu hüküm, Atatürk'ün Türkçülük ve milliyetçilik mefhumunu izah ederken kullandığı formülün tâ kendisidir. Eski Anayasanın 88 nci maddesi aynen şöyle diyor (...) Görülüyor ki, biz hükmü Türkçeleştirerek yeni Anayasamıza koymuş bulunuyoruz"*⁸¹

diyerek, bir taraftan tasarıdaki vatandaşlık formülünü Atatürk'ün Türkçülük ve milliyetçilik anlayışıyla ilintilendirmekte, diğer taraftan da yeni hükmün 1924 Anayasası'ndaki hükümle aynı olduğunu iddia etmektedir. Eğer bu formül, iddia edildiği gibi Atatürk'ün "Türkçülük" görüşünü yansıtıyorsa, o takdirde tasarıdaki tanım etnik bir tanım olarak kabul etmek gerekecektir. Şayet Atatürk'ün milliyetçilik görüşünü yansıtıyorsa, neden Atatürk'ün Anayasası'ndaki formül değil de (ki bu formül İstanbul Komisyonu tarafından da önerilmişken), başka bir formül kabul edilmiştir? İzaha muhtaç bu soru karşısında akla gelen en mantıklı cevap, vatandaşlık tanımındaki etnik vurguyu güçlendirme çabasını gizlemek olacaktır. Zira, eskiyle (1924 formülü) mukayese edildiğinde, her halükârda sorunlu bir tanımla karşı karşıya olunduğu görülecektir.

Bir kere, 1924 Anayasasındaki "din ve ırk farkı olmaksızın" ve "vatandaşlık itibarıyla" ibareleri, Türkiye halkı içerisinde farklı din ve ırkların mevcut olduğunu, bunların etnik anlamda değil, sadece vatandaş olarak "Türk" olduklarını zımnen ifade etmektedir. Bu vurgu, 1961 Anayasası'nda çok zayıftır. Ayrıca, 1924'teki "Türk denir" ifadesi, yeni Anayasa'daki "herkes Türktür" ifadesine göre daha esnek ve farklılıkların tanınmasına daha açık bir ifadedir⁸². Öte yandan, 1924 formülasyonunda vatandaşlık "halk"tan hareketle tanımlanırken, 1961 Anayasası'nda "devlet"ten hareketle tanımlanmaktadır. Bu anlamda birincisinin sivil niteliği daha açıktır. Son olarak, 1961 Anayasası'nda ifade edilen devlet, "Türk devleti" değildir, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti"dir. Zira, Anayasa'nın 1. maddesinde "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir" denildiğine göre, devletin adı, "Türkiye Cumhuriyeti"dir. Anayasa'da "Türk devleti" diye bir devlet tanımı yoktur. Anayasa koyucu abesle iştigal etmeyeceğine göre, bu maddeye "Türk devle-

⁸¹ ÖZTÜRK: Cilt 2, s. 2159-2160.

⁸² KÖKER, Levent: "Demokratik ve sivil anayasa için öneriler", Yeni Şafak, 30 Temmuz 2007.

ti" ibaresinin konulmuş olmasını, Türk etnisitesine bir referans olarak okumak mümkündür.

Anayasa'nın diğer maddelerinde de "Türk" sözcüğünün etnik çağrışım yaptığına işaret eden ifadeler yer almaktadır. Örneğin, resmi ideolojinin referans ilkelerinden biri olan "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesi" ifade edilirken, "Türk Devleti" ibaresi kullanılmıştır (m. 11/3). Kimi maddelerde hak öznelerinden söz edilirken "Türk" ve "Türkler" ifadesi kullanılmıştır (m. 18/3, 58/1, 60, 68, 71, 72). Kamu hizmetine girmede "her Türk" (m. 58/1) ifadesi kullanılmışken, vergi ödevinde "herkes" (m. 61) denilmesi manidardır.

Bu dönemde kabul edilen anayasa-altı mevzuatta da birtakım sorunlu düzenlemelerin var olduğu görülür. Sözgelimi, 8.6.1965 tarih ve 625 sayılı "Özel Öğretim Kurumları Kanunu", "Türk müdür başyardımcısı" ve "Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu öğretmenler" ifadelerine yer verildi⁸³. 13.7.1965 tarih ve 648 sayılı "Siyasi Partiler Kanunu"nun 89. maddesiyle; siyasi partilerin, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli veya dini kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri sürmeleri; Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını gütmeleri yasaklandı⁸⁴. 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönem içerisinde bu yasağı ihlal ettikleri gerekçesiyle iki siyasi parti (Türkiye İşçi Partisi ve Türkiye Emekçi Partisi) hakkında Anayasa Mahkemesi'nce kapatma kararı verildi. Bir başka sorunlu düzenleme, 5. 5. 1972 tarih ve 1587 sayılı "Nüfus Kanunu"nda yer almaktadır. Bu Kanunun 16. maddesi, "*Çocuğun adını ana ve babası koyar. Ancak milli kültürümüze (...) uygun düşmeyen (...) adlar konulamaz*" demek suretiyle⁸⁵, ebeveynin çocuklarına istedikleri ismi koymaları engellendi.

Bu döneme ait bazı yargı kararlarında gayrimüslim vatandaşlardan, "Türk olmayanlar" ve "yabancılar" diye söz edilmiştir. Yargıtay 2. Hukuk Dairesinin 6.7.1971 tarihli kararının gerekçesinde, bir Rum vakfı, "Türk olmayanların meydana getirdikleri tüzel kişilik" olarak değerlendirilmiş; aynı değerlendirmeye, Yargıtay Hukuk Genel Kurulunun 8.5.1974 tarihli kararlarıyla devam edilmiştir. Yine, 1936 Beyannamesine ilişkin Yargıtay 1. Hu-

⁸³ ORAN: Türkiye'de Azınlıklar, s. 75.

⁸⁴ Bkz. AMKD, Sayı 9, s. 107.

⁸⁵ Bkz. ERDEM: Türkiye'de Azınlıklar Sorunu, s. 276.

kuk Dairesinin 1975 yılında vermiş olduğu kararında gayrimüslim vatandaşlardan "yabancılar" diye söz edilmiştir⁸⁶.

Gayrimüslim vatandaşlara yönelik ayrımcı uygulamalara bu dönemde de devam edilmiştir. 1962 yılında, gayrimüslim vatandaşları "ülke güvenliği" açısından kontrol etmek amacıyla, gizli bir biçimde "Azınlık Tali Komisyonu" adlı bir devlet kurumu oluşturulmuştur⁸⁷. 1964'te alınan bir karar çerçevesinde, Yunan pasaportu taşıyan Rumlar sınır dışı edilmiş; bankalar-daki paraları ve Türkiye'deki malvarlıkları bloke edilmiştir⁸⁸. 1936 Beyan-amesi" uygulaması sonucu, gayrimüslimlerin kendi kültürlerini koruma ve geliştirmeleri açısından hayati öneme sahip olan vakıf taşınmazlarına 1970'den sonra el konulmuştur. 1971'de Heybeliada Ruhban Okulu kapatılmıştır.

1961 Anayasası'nın yarattığı görece özgürlükçü havanın tesiriyle bir grup Kürt aydını tarafından çıkarılmaya başlayan Kürtçe-Türkçe dergi ve gazeteler çok kısa bir süre içinde kapatılmış ve yayıncıları hakkında yargısal takibat başlatılmıştır⁸⁹. Aynı dönemde "Doğu sorunu" olarak tanımladığı Kürt sorununa parti programında yer veren, bu amaçla bölgede mitingler düzenleyen ve Kürt halkının demokratik talepleri için karar alan "Türkiye İşçi Partisi"⁹⁰, Anayasa Mahkemesi'nin 20.7.1971 tarihli kararıyla kapatılmıştır. Yine aynı dönemde (1969), hükümeti Kürt dilini tanınmaya ve kültürel haklar vermeye ikna etme amacıyla kurulan "Devrimci Doğu Kültür Ocakları"nın kurucu ve yöneticilerine yönelik tutuklamalar gerçekleştirilmiş; 12 Mart 1971 askeri müdahalesi sonucunda Diyarbakır Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi'nce yasadışı ilan edilerek kapatılmıştır. Böylece, Kürtlerin kimlik taleplerini demokratik süreç içerisinde ifade edebilmelerinin önü tıkanmıştır. Bu dönem içerisinde birçok Kürt aydını, Kürt meselesini konu-ştugu, Kürtlerin kimlik haklarını savunduğu için yargılanmış ve mah-kum edilmiştir.

1970'li yıllardan itibaren, Alevilerin, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde uğradıkları saldırılar ve katliamlar (Maraş, Çorum, Sivas ve Gazi Olayla-rı) karşısında kayıtsız kalmıştır. Bu durum Alevilerin toplumun diğer kesimlerine ve devlete karşı güvensizliğini arttırmıştır. Kürtler gibi Alevile-

⁸⁶ Kararlar için bkz. ORAN: Türkiye'de Azınlıklar, s. 85.

⁸⁷ ORAN: Türkiye'de Azınlıklar, s. 76.

⁸⁸ YUMUL: s. 108.

⁸⁹ LAZEREV, M.S./MIHOYAN, Ş.X. ve diğerleri: Kürdistan Tarihi (Çev. İbrahim Kale), Avesta Ya-yınları, İstanbul, 2001, s. 333.

⁹⁰ ŞAHİN: s. 134.

rin de kimlik talepleri karşılıksız bırakılmış; Aleviler, kamu makamlarıyla ilişkilerinde ve gündelik hayatlarında sık sık ayrımcı muameleyle karşı karşıya kalmışlardır.

e) 1982 Anayasası

1982 Anayasası da, tıpkı 1961 Anayasası gibi, askeri bir darbe neticesinde oluşturulan ve demokratik meşruiyete sahip olmayan bir kurucu meclis tarafından hazırlanıp, ağır baskılar altında halkoyuna sunularak kabul edilmiştir. Selefi olan 1961 Anayasası'yla vesayetçi özelliği itibariyle benzeşen, fakat otoriter ve devletçi niteliği ile vatandaşlık kurgusu bakımından onun gerisine düşen bir anayasadır. Vatandaşlığın kültürel kimliklerle olan ilişkisi açısından ele alındığında, 1982 Anayasası'nın, Osmanlı-Türkiye anayasaları içerisinde en katı ve en yasakçı anayasa olduğunu söylemek mümkündür. Aslında, 1876-1921-1924-1961-1982 hattı, en esnek olandan en katı olana doğru sıralanışı ifade eder.

1982 Anayasası'nın vatandaşlık anlayışı, önemli ölçüde, kendinden önceki anayasada hâkim olan anlayışın devamı niteliğindedir. Ancak bu konuda, onu aşan ve daha da katılaştıran bir özelliğe sahip olduğunu ifade etmek gerekir. Anayasa'da vatandaşlığın düzenlendiği 66. madde, 1961 Anayasasındaki 54. maddenin aynısıdır. Aralarındaki tek fark, 1961 Anayasasının ilgili maddesinin kenar başlığı "vatandaşlık" iken, 1982 Anayasası'nın 66. maddesinin kenar başlığı "Türk vatandaşlığı" şeklindedir.

Türk vatandaşlığının ne anlama geldiği ve ne tür çağrışımlar yaptığını ortaya koyabilmek için, -Anayasanın diğer maddelerindeki düzenlemelere ilişkin değerlendirmelere geçmeden önce- 66. maddenin gerekçesine ve Anayasa Tasarısının kurucu meclisin bir kanadını teşkil eden Danışma Meclisi'ndeki görüşmelere bakmak gerekir.

Madde gerekçesinin ilk paragrafında şu değerlendirmeye yer verilir:

*"Vatandaşlık önemli bir bağıdır. Bu bağın önemini ve niteliğini belirtme bakımından maddenin başlığı olan 1961 Anayasasındaki 54'üncü maddenin vatandaşlık başlığı 'Türk vatandaşlığı' haline getirilmiştir. Bu suretle vatandaşlık bağı ile Devlete bağlı olan herkes Türk vatandaşdır demek istenmiştir. Bu şekilde vatandaşlık bağının Türklüğü kazandırmada daha kuvvetli bir bağ olduğu vurgulanmak istenmiştir"*⁹¹.

⁹¹ AKAD, Mehmet/DİNÇKOL, Abdullah: 1982 Anayasası: Madde Gerekçeleri ve Maddelerle İlgili Anayasa Mahkemesi Kararları, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 313.

1961 Anayasasındaki "vatandaşlık" şeklindeki kenar başlığın "Türk vatandaşlığı" olarak değiştirilmesi gereği, vatandaşlık bağının önemini ve niteliğini önplana çıkarma isteğiyle açıklanır. Oysa, eğer amaç sadece vatandaşlık bağına vurgu yapmak olsaydı, sadece "vatandaşlık" terimi kullanılır; onu niteleyen "Türk" terimine ise yer verilmezdi. Vatandaşlığı Türklükle nitelendirme ihtiyacı, Türklük vurgusunu önplana çıkarma iradesinin bir ürünü olsa gerektir. Öte yandan, paragrafın son cümlesinde, Türklüğü kazanmada başka bağların da var olduğu, ancak Türklüğü kazanmada en kuvvetli bağın vatandaşlık bağı olduğu anlatılmak istenir.

Danışma Meclisi'ndeki görüşmede, üyelerden bir kısmı maddenin birinci fıkrasındaki "Türk Devleti" ifadesine, devletin isminin "Türkiye Devleti" veya "Türkiye Cumhuriyeti" olduğu gerekçesiyle itiraz eder ve bu ifadenin yerine "Türkiye Devleti" veya "Türkiye Cumhuriyeti" ifadesinin konulmasını ister. İbrahim Şenocak, "Türk Devleti" ifadesine itirazını şu şekilde dile getirir:

*"(...) biz devletin ismini 1 nci maddede 'Türkiye Devleti' olarak koymuştuk ve 2 nci maddede 'Türkiye Cumhuriyeti', keza 3 ncü maddede, 'Türkiye Devleti' denmiştir. Acaba burada 'Türk Devleti' denmekle özel bir mana mı kastediliyor; yoksa bir daktilo hatası mı yapılmıştır, onu tavrızihini rica ediyorum"*⁹².

Üyelerden İsmail Şengün ise, "Türk Devleti" ibaresinin Türkiye'de yaşayan herkesi kapsayan bir tanımlama olmadığından hareketle şunları söyler:

*"Bir Anayasa ortaya getirirken bu Anayasamızın Türkiye'de, Anadolu ve Trakya'da yaşayan insanların Anayasası olduğuna şük ve şüphle olmamak lazım gelir"*⁹³.

Üyelerden M. Utkan Kocatürk ise, Anayasa Komisyonunu ikna etmek için, Atatürk'ün Anayasası olan 1924 Anayasası'nı referans gösterir ve neden bu Anayasa'daki paralel düzenlemenin dikkate alınmadığını sorgular; 1924 Anayasası'nın tesiriyle "Türkiye Devleti" ifadesinin kabul edilmesini önerir⁹⁴. Ancak, bütün bu öneriler hiçbir makul gerekçe gösterilmeksizin reddedilir ve "Türk Devleti" ifadesinde ısrarcı olunur. Yine aynı kaygılardan hareketle kimi üyeler, maddenin ilk fıkrasında yer alan "herkes Türk-

⁹² KOCAHANOĞLU, Osman Selim: *Gerekçeli ve Açıklamalı Anayasa: Danışma Meclisinde Anayasa Görüşmelerinin Perde Arkası*, Temel Yayınları, İstanbul, 1993, s. 491.

⁹³ KOCAHANOĞLU: s. 495.

⁹⁴ KOCAHANOĞLU: s. 497.

tür" ifadesine karşı çıkararak, maddenin kenar başlığındaki "Türk vatandaşlığı" ifadesine uygun olarak bu ifadenin "herkes Türk vatandaşdır" şeklinde değiştirilmesini önerir⁹⁵. Bu öneri de komisyon tarafından reddedilir. Her iki önerinin reddedilmiş olmasında, etnik vurgusu güçlü bir vatandaşlık tanımını muhafaza kaygısının belirleyici olduğunu söylemek mümkündür.

Danışma Meclisindeki anayasa tasarısı görüşmelerinde de -tıpkı 1924 Anayasası görüşmelerinde olduğu gibi- Türklüğün, vatandaşlığı aşan ulvi mertebe olduğu, bu anlamda herkesin Türk olarak kabul edilemeyeceği görüşünden hareketle, vatandaşlığın "Türklük"le tanımlanmasına karşı çıkılır. Üyelerden İhsan Göksel konuya ilişkin görüşünü şu şekilde temellendirir:

*"Vatandaş, bir devletin ahalisinden ve tebaasından olan kişidir. Bir millete mensubiyeti gösteren Türk kelimesi ise, aynı milli kültüre mensup, dil, kültür ve ülkü birliğiyle birbirine bağlı olan Türklerin oluşturduğu sosyal topluluğa denir. Bu manevi değerler arasına soy ve tarih birliğini de katabiliriz. Bu manevi değer ve nitelikler bir kimse üzerinde bir araya gelmedikçe, belirli bir milliyete mensubiyet, bunların Türke has olanlarını üzerinde taşımayan kimse ise Türk olamaz. İnsanların gönlüne, kafasına, kanına ve ruhuna sinen bu hasletleri, vatandaşlığa kabul edilen bir kişinin gönlüne, kafasına, kanına ve ruhuna sindirmek mümkün değildir. Eğitim ve öğretim ile bunu bir dereceye kadar gerçekleştirmek mümkün ise de, bu intibakan temel taşı benimsemedir. Bir kimseyi vatandaş yapabilirsiniz; ama Türk yapamazsınız. Bunun şartı, vatandaşlığa kabul edilmiş olan kimsenin Türklüğü benimsemiş olmasıdır"*⁹⁶.

Göksel, Anayasa'nın vatandaşlığa ilişkin tanımının, vatandaşlık itibarıyla Türklük ile bir etnik kimlik olarak Türklük kavramlarının birbirine karıştırılmasına müsait bir zemin hazırladığına dikkat çeker. Bununla birlikte ideal olanın, vatandaşların aynı zamanda dil, kültür, soy, tarih ve ülkü birliğine dayalı etnik Türk kimliğini benimsemeleri olduğunu belirtir. Bunu söylerken, esas itibarıyla Türkiye'de yaygın olan bir kanaatin altını çizer.

Anayasa'nın vatandaşlık düzenlemesinin dışındaki hükümlerine göz atıldığında, selefi olan anayasalara oranla "Türklük" vurgusunun çok daha fazla ve belirgin olduğu görülür. Sözgelimi, Anayasa'nın metninden kabul edilen Başlangıç Kısmı'nda on kez "Türk" sözcüğü geçer. Bunlardan bir kısmında ("Türk millî menfaatleri", "Türk varlığı", "Türklüğün tarihi ve

⁹⁵ KOCAHANOĞLU: s. 490, 493-494.

⁹⁶ KOCAHANOĞLU: s. 493.

manevi değerleri" ve "Türk evlatları" gibi ibarelerde) etnik vurgu çok açıktır.

Anayasa'nın "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" kenar başlıklı 134. maddesinde geçen, "Türk kültürü", "Türk tarihi" ve "Türk dili" ibareleri için de aynı değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Zira, uygulamadan da biliniyor ki, Türk kültürü, Türk tarihi ve Türk dili'nden kasdedilen, Türkiye halkını oluşturan bütün etnik grupların değil, Türk etnisitesinin kültürü, tarihi ve dilidir. Bu tespitin doğruluğu, Anayasa'nın 2001 değişikliği öncesinde yer alan "kanunla yasaklanmış dil" ifadesinden de anlaşılabilir. Anayasanın 2001 değişikliği öncesi metninde yer alan "*Düşüncelerin açıklanmasında ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz*" (m. 26/3) ve "*Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz*" (m. 28/2) hükümleri, esas itibarıyla, Türkiye'de konuşulan yerel dillerin kanuni düzenlemelerle yasaklanabilmesini mümkün kılma amacını taşıyan hükümlerdir⁹⁷. Türkiye'de konuşulan yerel dillerin yasaklanmasını düşünen bir anayasa koyucunun, Türk dili dışındaki dillerin araştırılmasını ve tanıtılmasını öngörmesi mümkün değildir.

Anayasa koyucunun Türk dili dışındaki dillere yönelik tavrı bununla da sınırlı değildir. Hâlâ yürürlükte bulunan ve Kürt meselesi etrafındaki tartışmalarda kritik önemi haiz olan Anayasa'nın 42. maddesinin son fıkrası, Türkçeden başka hiçbir dilin, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamayacağını ve öğretilmeyeceğini öngörmektedir.

Vatandaşların kendi ana dillerinde düşüncelerini açıklamasını, yaymasını ve yayınlamasını yasaklayan yasal düzenlemelere cevaz veren, vatandaşların anadillerinde eğitim görmelerini yasaklayan ve "Türklük"ü etnik bir kümeye atıfla tanımlayan bir anayasanın, Türkiye'deki bütün farklılıklar için ortak bir kimlik belgesi olma özelliği yoktur. Türklük ve laiklik ilkesi etrafında homojen bir toplum yaratma idealine matuf olan böyle bir anayasanın, anayasal vatandaşlık anlayışıyla bağdaştırılması mümkün değildir.

Anayasa'da mündemiç olan vatandaşlık kurgusunun izlerine, anayasa dışındaki pozitif hukuk kurallarında, yargı kararlarında ve idari pratikte de rastlamak mümkündür.

⁹⁷ ERDEM, Fazıl Hüsnü: "1982 Anayasasının Toplum Tasavvurunun Eleştirel Analizi1, Köprü Dergisi, Sayı 105, (Kış 2009), s. 23.

19.10. 1983 tarih ve 2932 sayılı "Türkçeden Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun"un 2. maddesiyle, düşüncelerin Kürtçe olarak açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasaklandı⁹⁸. Bu yasaklayıcı düzenleme 1991'de yürürlükten kaldırıldı. Hâlâ yürürlükte olan 2820 sayılı "Siyasi Partiler Kanunu"na göre, siyasi partiler; Türkiye'de dil, din ve ırk farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler; Türk dili veya kültüründen başka dil ve kültürleri koruyup geliştiremezler (m.81). Benzeri yasaklar 6.10.1983 tarih ve 2908 sayılı "Dernekler Kanunu"nda da yer almaktaydı; ancak bunların tümü 4.11.2004 tarih ve 5253 sayılı yeni Dernekler Kanunu'yla kaldırıldı. 1988'de çıkarılan ve 1991'e kadar yürürlükte kalan "Sabotajlara Karşı Koruma Yönetmeliği"nde "yerli yabancılar" olarak tanımlanan gayrimüslim vatandaşlar, potansiyel sabotörler olarak kabul edildi⁹⁹. 4 Mayıs 2004 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan "11.2.1964 Tarihli ve 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmeliğin Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik"in 2. maddesince, vatandaşlığa alınmayı talep eden kişilerin "soy durumları"nın araştırılması öngörüldü¹⁰⁰.

1982 Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönem içerisinde bölünmez bütünlük ve laiklik ilkelerine aykırılık gerekçesiyle 17 siyasi parti hakkında kapatma davası açıldı ve bunlardan 14'ü hakkında kapatma kararı verildi¹⁰¹. Anayasa Mahkemesi kararlarıyla kapatılan siyasi partiler, esas itibariyle, Cumhuriyet rejiminin iki kurucu ilkesince (dışlayıcı milliyetçilik ve militan laiklik) ötekileştirilen, makbul vatandaşlık tanımının sınırları dışında tutulan toplumsal kesimlerin siyasi temsilcilerini oluşturmaktaydı.¹⁰² Anayasa Mahkemesi'nin kapatma kararlarında, farklılıklara yönelik tahammülsüzlüğünü ortaya koyan sayısız örnekler mevcuttur. Fazilet Partisi kararında, Partinin başörtüsü meselesiyle ilgilenmesini ve bu meseleye çözüm üretmeye çalışmasını tek başına kapatma gerekçesi olarak kabul etti¹⁰³. Kürt partilerine ilişkin kararlarında, etnik farklılıkların dillendirilmesini ve bu farklılıklar ekseninde kültürel hak taleplerinde bulunulmasını "bölücülük" ola-

⁹⁸ ERDEM: Türkiye'de Azınlıklar Sorunu..., s. 275-276.

⁹⁹ YUMUL: s. 112.

¹⁰⁰ ORAN: Türkiye'de Azınlıklar, s. 74.

¹⁰¹ Bkz. IŞIK, Hüseyin Murat:

¹⁰² ERDEM, Fazıl Hüsnü: "DTP Hakkındaki Kapatma Kararının Düşündürdükleri", Mavi Terazi, Sayı 6, (Ocak-Şubat 2010), s. 3.

¹⁰³ Bkz. E.1999/2 (Siyasi parti kapatma), K.2001/2, k.t. 22.6.2001, AMKD, Sayı 37/2, s. 1500-1501.

rak değerlendirdi¹⁰⁴. Bu kararlarında geliştirdiği millet tanımını, daha çok bir "etnik topluluk olarak Türklük" tanımı üzerine oturttu¹⁰⁵. Anayasa Mahkemesi daha da ileri gidip, "özgün bir Kürt dili yoktur" diyerek, inkârcı tespitlerde bulunmaktan da geri kalmadı¹⁰⁶. Üniversitelerde başörtüsü kullanımını serbest bırakan kanuni düzenlemeyi iptal etti¹⁰⁷. Bu iptal kararını aşmak amacıyla gerçekleştirilen yeni düzenleme hakkında "yorumlu red" kararı verdi¹⁰⁸. Başörtüsü sorununu anayasa değişikliği yapmak suretiyle çözme çabası da Anayasa Mahkemesi engeline takıldı. Mahkeme, yetkili olmadığı halde anayasa değişikliklerini esas açısından denetleyerek iptal kararı verdi¹⁰⁹.

İstanbul 2 Numaralı İdare Mahkemesinin 17.4.1996 tarihli kararında, Rum kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı hakkında "Yabancı uyruklu TC vatandaşı" ifadesi kullanıldı¹¹⁰. Anadilde eğitim hakkını savunduğu için Eğitim-Sen hakkında açılan davanın reddine ilişkin yerel mahkeme kararının temyizi üzerine, Yargıtay 9. Hukuk Dairesi, "ülke bütünlüğü"nü gerekçe göstererek bozma kararı verdi¹¹¹. Danıştay, okula geliş gidişlerinde başörtüsü takan, okulda başını açan bir öğretmenin okul müdürü olarak atanmasını laiklik ilkesine aykırı buldu¹¹². Yargıtay 4. Ceza Dairesi başörtüsü yasağının sınırlarını daha da genişleterek, sarığın başörtüsüyle duruşma salonuna girmesine engel oldu¹¹³. Danıştay, YÖK'ün, 28 Şubat sürecinin en önemli kararlarından olan düşük katsayı uygulamasının kaldırılmasına ilişkin kararlarını her defasında iptal etti. Mahkemeler, TCK'nın 301. maddesinde ve selefi olan 159. maddede yer alan "Türklük" ifadesini anayasal Türklük olarak değil, aynı zamanda bir etnik kimlik ifadesi olan Türklük olarak yorumlayarak kararlar verdiler. Buna karşılık, nefret suçlarında genellikle sessiz kalmayı tercih ettiler. Bu dönem içerisinde çok sayıda vatandaş, Kürt meselesine ilişkin şiddet içermeyen ifadelerinden dolayı yargılanıp mahkum edildi. Yargı kararlarında, Kürt dilinden "bilinmeyen bir dil"

¹⁰⁴ Anayasa Mahkemesi'nin bu doğrultudaki kararlarının geniş bir analizi için bkz. ERDEM, Fazıl Hüsnü: Türk Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Siyasal Partilerin Kapatılması: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Hukuk ve Adalet*, Sayı 4, (Ekim-Aralık 2004), s. 252-301.

¹⁰⁵ KABOĞLU, İbrahim Ö.: "İfade Özgürlüğünün Siyasal Partilerce Kullanımının Sınırları", *Anayasa Yargısı*-16, Ankara, 1999, s. 81.

¹⁰⁶ Bkz. *Resmî Gazete*, 18.8.1993-21672.

¹⁰⁷ Bkz. *Resmî Gazete*, 5.7.1989-20216.

¹⁰⁸ Bkz. *Resmî Gazete*, 31.7.1991-20946.

¹⁰⁹ Bkz. *Resmî Gazete*, 22.10.2008-27032.

¹¹⁰ ORAN: *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 75.

¹¹¹ COŞKUN/DERİNCE/ÜÇARLAR: s. 38.

¹¹² Danıştay, 2. Daire, E.2004/4051, K.2005/3366, K.T. 25.10.2005

¹¹³ *Radikal*, 7 Kasım 2003.

ve "anlaşılmayan bir dil" diye söz edildi. Alevi ve Bektaşî dernekleri hakkında kapatma kararları verildi. Alevi vakıfların, cemevlerine ibadethane statüsü verilmesi kapsamında açılan davalar reddedildi.

2000'li yıllara gelinceye kadar idari pratik de yargı pratiğine paralel olarak gelişti. Sayısal olarak neredeyse tükenme noktasına gelen gayrimüslim vatandaşlara yönelik ayrımcı muamelelere devam edildi. Gayrimüslimlerin kamu görevlisi olarak istihdamına ilişkin öngörülen fiili yasak bu dönemde de sürdürüldü. Eğitim sisteminin her aşamasında gayrimüslimlere yönelik kin ve nefret kültürü aşılarmaya çalışıldı. "Ermeni dölü", "Rum çocuğu" ve "Yahudi uşağı" gibi terimlerin kullanılması normalleştirildi¹¹⁴. Öyle ki, siyasi sorumluluk sahibi kimi devlet yetkilileri dahi bu dili kullanmaktan geri durmadı.

Bu dönemde Alevilere yönelik asimilasyonist uygulamalara ağırlık verildi. 12 Eylül askeri müdahalesi sonrasında devlet eliyle Alevi köylerine zorla cami yaptırıldı. 1982 Anayasası'yla birlikte başlatılan zorunlu din dersi uygulamasıyla Alevi çocuklarına Sünni inanç modeli aşılarmaya çalışıldı¹¹⁵. Kamu kurum ve çalışanlarınca Alevi derneklerine yönelik keyfi tutum içinde bulunuldu. Aleviler sistematik ayrımcılığa maruz bırakıldı. Sık sık Alevi radyoları RTÜK tarafından kapatıldı. Toplumun belirli kesimlerinde yaygın olan Aleviliğe ilişkin önyargıların giderilmesi ve kin ve nefret suçlarıyla mücadele konusunda gerekli çabalar gösterilmedi¹¹⁶.

Mütedeyyin kesim nezdinde büyük rahatsızlıklara sebebiyet veren başörtüsü yasağı, bu dönem içerisinde katı bir biçimde uygulandı. Bu kesimlerin talep ve beklentileri doğrultusunda hareket eden siyasi iktidarların geliştirdikleri politikalar, çoğu kez bürokratik elitlerin itirazına ve karşı koyuşuna yol açtı. Öyle ki -28 Şubat sürecinde olduğu gibi- resmi laiklik anlayışla uyumlu olmayan hükümetler devrilerek, bu anlayışa sadakat gösterecek hükümetlerin kurulması sağlandı. Bu yolla, dindar kesimlerin aleyhine olacak yeni düzenlemeler (imam-hatip okullarının gözden düşürülmesi ve Kur'an kurslarına girişin güçleştirilmesi) hayata geçirildi¹¹⁷.

¹¹⁴ YUMUL: s. 113-114.

¹¹⁵ ERDEM: *Türkiye'de Azınlıklar Sorunu*, s. 271-272.

¹¹⁶ ERMAN, Tahire/ERDEMİR, Akyan: "Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı", *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları. AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, (Der. Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı), TESEV Yayınları, İstanbul, 2005, s. 182-183.

¹¹⁷ ERDEM, Fazıl Hüsnü: "Müdahale, Mücadele ve Müzakere Mekânı Olarak Kamusal Alan", *Köprü Dergisi*, Sayı 99, (Yaz 2007), s. 28.

20. asrın son yirmi yılı içinde durumu en kötü olan kesim Kürtler oldu. Bu dönem, Kürtlere yönelik inkârcı ve baskıcı politikaların en ağır bir biçimde hissedildiği bir dönem olarak tarihe geçti. Diyarbakır Cezaevi uygulamaları, insanlık tarihine kara bir leke olarak yazıldı. Binlerce Kürt vatan-daşı insanlık dışı ağır işkence ve kötü muamelelere maruz bırakıldı. Binlerce Kürt vatandaşı faili meçhul cinayetlere ve yargısız infazlara kurban edildi. Binlerce köy ve mezra boşaltıldı; bunların bir kısmı yakıldı. Yüzbinlerce insan yaşam yerlerini terke zorlandı ve kendi kaderleriyle baş başa bırakıldı. Kürt kimliğini izhar edenlere yönelik çok açık ayrımcı muameleler yapıldı.

5. Cumhuriyet Anayasalarının Kısa Bilançosu: Hukuki Türklük Versus Fiili Türklük

Anayasa dışı analiz faktörleri bir tarafa bırakıldığında dahi, Cumhuriyet dönemi anayasalarında tartışmaya açık olan nokta, her üç anayasanın vatandaşlık tanımında kullanılan "Türklük" teriminin, aynı zamanda etnik bir kümenin adını oluşturmasıdır. Dolayısıyla, anayasal tanımlarda ifade edilen "Türklük"ten ne kastedildiği sorusu kritik önemi haizdir. Acaba "Türklük"ten, içinde çeşitli dini, etnik ve kültürel farklılıklar barındıran bir vatandaşlar topluluğu mu, yoksa "Türk" olarak adlandırılan bir etnik kimlik mi kastediliyor?

Anayasaların lafızlarını esas alan resmi teze göre, "Türklük", herhangi bir etnik kökene ya da ırka gönderme yapmayan; etnik kökeni, dili ve dini ne olursa olsun Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesi kapsayan ve kuşatan bir kavramdır. Bu tezin doğruluğu, bir yandan Türkiye toplumunda mevcut diğer aidiyet biçimlerinin (kültürel kimliklerin) tanınmasına, öte yandan da "Türklük"ün etnik bir kümeye atıf yapmadığının kabulüne bağlıdır. Ancak bu iki şartın birlikte gerçekleşmesi halinde resmi tezin doğru olduğu kabul edilebilir.

Oysa anayasa dışı mevzuattan, mahkeme kararlarından, kurucu elitin açıklamalarından ve uygulamadan verilen ve daha da verilebilecek sayısız örnekten de kolaylıkla anlaşılabacağı gibi, Türkiye toplumunun birer parçası konumunda olan etnik, dini ve mezhepsel kimlikler tanınmadı. Tanınmaları bir tarafa, yok edilmeye ve/veya asimile edilmeye çalışıldılar. "Türklük" terimi genellikle etnik ve dini bir kimliğe referansla kullanıldı. Osmanlı millet sisteminin bir mirası olarak din (İslam-Sünnilik) vatandaşlık tanımında merkezi bir öneme sahip kılındı¹¹⁸. Öyle ki, çoğu kez Türklük ile Müslümanlık eşanlamlı olarak kabul edildi. Her ne kadar kurucu elitin kimi açıklama-

¹¹⁸ GÜLALP: s. 25.

larında ve anayasal düzenlemelerde vatandaşlığın cumhuriyetçi tanımına ilişkin verilere rastlamak mümkün ise de, bu tanımın yaygın kabul görmediğini ve uygulamayla çok fazla örtüşmediğini belirtmek gerekir. Halk nezdinde dini tanımın egemen olduğunu; devletin bazı kilit teşkilatlarında ise etnik (hatta ırkçı) tanımın ön planda bulunduğunu söylemek mümkündür¹¹⁹.

Özetle ifade etmek gerekirse; Türkiye’de milli kimliğin inşasında kurgulanan “Türk vatandaşlığı”, resmi tezin aksine, toparlayıcı ve bütünleştirici olamadı. Uygulama, kültürel kimliklerin inkârı, bastırılması ve oluşturulmak istenen “makbul vatandaşlık” profili içinde eritilme doğrultusunda gelişti. Makbul vatandaş profili, etnik olarak Türk soyuna, dinsel açıdan sekülerize edilmiş İslam dinine, bu din içerisinde Sünniliğe ve Hanefiliğe dayandırıldı. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak, makbul (Türk) vatandaşlığın tanımlayıcı unsurlarından birinin dışında kalan etnik, dinsel ya da mezhepsel kimliklerin kendilerini ifadelerine, kimliklerini koruyup geliştirmelerine geçit verilmedi¹²⁰. Kimliklere yönelik bu dışlayıcı ve ötekileştirici anlayış ve pratik 20. yüzyılın sonuna kadar devam etti.

6. Türkiye’de Vatandaşlık-Kimlik İlişkisinde Yaşanan Yeni Gelişmeler

1980’lerin ikinci yarısından itibaren ve özellikle de Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte -dünyada eş zamanlı yaşanan gelişmelere bağlı olarak- Türkiye toplumundaki bastırılmış kimlikler su yüzüne çıkmaya ve kamusal alanda görünür olmaya başladılar. Bu döneme kadar farklı etnik ve dini grupları emperyalizm, komünizm, bölücülük ve radikal İslam gibi devlet eliyle yaratılmış korkular karşısında bir arada tutmayı başaran ve çimento işlevi gören resmi ideolojinin milliyetçilik ve laiklik ilkeleri, 1990’lı yıllarda bu işlevlerini yitirmeye başladılar¹²¹.

Bu dönem içerisinde değişimin ana dinamiğini Türkiye-AB ilişkileri oluşturdu. Türkiye’nin 1999 Helsinki Zirvesinde AB adaylık statüsünün kabul edilmesiyle başlayıp 2004’e kadar devam eden süreç içerisinde demokratikleşme doğrultusunda kapsamlı reformlar gerçekleştirildi. Bu reformların yarattığı görece özgürlük havasından herkes gibi bugüne kadar ötekileştirilmiş olan kesimler de nasiplendi. Gerçekleştirilen hukuki reformlarla paralel gitmese de, idari pratikte de gözle görülür bir iyileşme eğilimi

¹¹⁹ NİŞANYAN; s. 141.

¹²⁰ ERDEM: Türkiye’de Azınlıklar Sorunu, s. 268.

¹²¹ KAYA, Ayhan/TARHANLI, Turgut: “Türkiye’de Azınlıklar ve Anayasal Yurttaşlık”, Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları. AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, (Der. Ayhan Kaya-Turgut Tarhanlı), TESEV Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19.

görüldü. Bu gelişmeler, vatandaşlık kimliği açısından önemli olan "aidiyet duygusu"nun güçlenmesi doğrultusunda bir etki de yarattı.

Genel olarak demokrasi ve özgürlüklerin alanını genişleten bu reform paketleriyle, -sınırlı da olsa- kültürel kimlik hakları alanında adımlar atıldı. Anayasa ve yasalarda yer alan "kanunla yasaklanmış dil" ifadesi kaldırıldı. Yerel dillerin öğrenilmesinin ve yerel dillerde radyo ve televizyon yayını yapılabilmesinin önü açıldı. Gayrimüslim vakıfların gayrimenkul mal edinmeleri mümkün hale getirildi. Her din ve inanıştan ibadet yerlerinin yapılmasına imkân tanındı. Çocuklara isim konmasına getirilmiş olan kısıtlamalar kaldırıldı¹²².

Bu adımlara, ilerleyen yıllarda da devam edildi. Cemaat vakıfları açısından birtakım eksiklikler ve tartışmalı düzenlemeler içerse de yeni "Vakıflar Kanunu" kabul edildi¹²³. Gayrimüslim vatandaşların devlet önündeki iş ve işlemlerinde güçlük çıkarılmaması ve haklarına hâle getirilmemesi için Başbakanlık tarafından bir genelde yayınlandı¹²⁴. İlk kez bir Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı geçmişle yüzleşerek bir özeleştiri yaptı ve şunları söyledi: "Yıllarca farklı etnik kimlikte olanlar ülkemizden kovuldu. Bu aslında faşizan bir yaklaşımın neticesiydi"¹²⁵. Van'ın Akdamar Adası'ndaki Ermeni Kilisesi devlet tarafından restore edildi ve dini ayin yapılmasına izin verildi.

17.6.2005 tarihli "Hükümlü ve Tutukların Ziyaret Edilmeleri Hakkında Yönetmelik" in 41. maddesinde yapılan değişiklikle, cezaevlerindeki hükümlülerin ziyaret esnasında Türkçe'den başka bir dille konuşabilmenin önü açıldı¹²⁶. 8.4.2010 tarih ve 5980 sayılı Kanunla, "Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunu" nun 58. maddesi değiştirilerek, seçim propagandalarında Türkçeden başka dil kullanılması yasağına son verildi¹²⁷. Gün boyu Kürtçe televizyon yayını yapan bir TRT kanalı (TRT Şeş) 1 Ocak 2009 itibariyle yayın hayatına sokuldu. Üniversitelerde Kürt dili ve edebiyatı bölümleri, enstitüler ve araştırma merkezleri açıldı. Kürtçe mevlit okutuldu.

Alevilerin yaşadığı sorun alanlarına ilişkin herhangi bir somut ilerleme sağlanmadıysa da, Hükümet tarafından 2009 yılında başlatılan "Alevi açılımı" çerçevesinde toplumun farklı kesimlerinin katılımıyla "Alevi Çalıştay-

¹²² ORAN: s. 94-100.

¹²³ 20.02.2008 tarih ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu için bkz. Resmi Gazete, 27.02.2008-26800.

¹²⁴ Başbakanlık genelgesi için bkz. Resmi Gazete, 13.05.2010-27580.

¹²⁵ Radikal, 24 Mayıs 2009.

¹²⁶ Bkz. Resmi Gazete, 06.11.2009-27398.

¹²⁷ Bkz. Resmi Gazete, 10.04.2010-27548.

ları" yapıldı. Yedi kez gerçekleştirilen çalıştaylar sonunda tespit edilen sorunlar ve bunlara ilişkin çözüm yollarını içeren nihai rapor hazırlanarak kamuoyuyla paylaşıldı.

Dindar kesimin özellikle 28 Şubat sürecinde yaşadığı sorunların çok büyük bir kısmı çözüldü. YÖK'ün, üniversitelere girişte meslek liselerini dezavantajlı kılan katsayı farkını minimuma indiren kararıyla birlikte, bu sorun uzlaşmayla çözülmüş olundu. Üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağı kaldırıldı.

Kimlikler alanında yaşanan bu gelişmelerden daha da önemlisi, bütün kimlik sorunlarının korkusuz ve sansürsüz bir ortamda özgürce, bütün tarafları ve aktörleriyle birlikte konuşulup tartışılmasıdır. Son iki yıldır devam eden bu sürecin, farklılıklara ve ötekilere yönelik bir farkındalık yaratmak açısından işlevsel olduğu söylenebilir.

Ancak bütün bu olumlu gelişmelerin, kimlik sorunlarının kalıcı çözümünde yetersiz olduğunu ifade etmek gerekir. Son on yıl içinde yaşanan olumlu gelişmelere rağmen, hâlâ çokkültürlü anayasal vatandaşlık anlayış ve pratiğinin uzağında bulunduğu açık bir gerçektir. Kimlik sorunlarının eşit ve özgür vatandaşlık temelinde çözüme kavuşturulabilmesi için daha radikal adımların atılması bir zorunluluktur.

Sonuç Yerine Çözüm Önerileri

Çok sayıda etnik, dilsel, dinsel ve mezhepsel farklılığın var olduğu ve bu farklılıkların kimlikleştiği, kimliklerin de siyasallaştığı günümüz Türkiye'sinde, kültürel alanda yaşanan sorunların çözümünde "çokkültürlü anayasal vatandaşlık" anlayışının referans alınması doğru bir tercih olacaktır. Bu anlayış çerçevesinde vatandaşlık, mevcut kültürel kimliklerden birinden hareketle tanımlanmayacağından ve bu kimliklerin tümü tanınup onlara yaşama imkânı verileceğinden, özlem duyulan ve Avrupa Anayasasında da ifadesini bulan "çeşitlilik içinde birlik" (eskilerin deyiimiyle "kesret içinde vahdet") sağlamak mümkün olabilir.

Çokkültürlü anayasal vatandaşlığın temel gereklerinden biri, vatandaşlığın nötr bir kavram olarak düzenlenmesidir. Bu, iki şekilde gerçekleştirilebilir. Birincisi, vatandaşlığı toplumdaki bütün farklılıkları kapsayıcı bir dille tanımlamaktır. İkincisi ise, vatandaşlık tanımına yer vermemektir. Yeni anayasada vatandaşlık konusu düzenlenirken bu iki formülден biri tercih edilmelidir. Birinci formül tercih edildiği takdirde, vatandaşlık "Türkiyeli" ya da "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı" gibi kapsayıcı ve kuşatıcı

terimlerle tanımlanmalıdır. Şayet -dünya anayasalarındaki genel eğilime paralel olarak- bir tanım yapmaktan kaçınılacaksa, bu takdirde, vatandaşlıkla ilgili genel bir düzenleme yapmakla yetinilmelidir¹²⁸. Bu genel düzenlemede, vatandaşlığın, kanunların öngördüğü usullere göre kazanılıp kaybedilebilecek bir temel hak olduğuna vurgu yapılır¹²⁹. Öte yandan yeni anayasa, "Türk devleti", "Türk milleti", "Türk milliyetçiliği" ve "Türk toplumu" gibi etnik vurgusu olan kavramlardan arındırılmalıdır¹³⁰. Aynı arındırma, anayasa altı mevzuat için de gerçekleştirilmelidir.

Ancak, önemle vurgulamak gerekir ki, çokkültürlü anayasal vatandaşlık, salt bir tanımlama ya da tanımlamama meselesi değildir. Vatandaşlığın kuşatıcı ve kapsayıcı bir şekilde tanımlanarak ya da hiç tanımlanmayarak nötr bir kavram haline getirilmesi, anayasal vatandaşlığın gerekli ama yeterli olmayan bir şartıdır. Burada esas olan, çokkültürlülük anlayışı doğrultusunda vatandaşlığın içini doldurmaktır. Gündelik hayat içerisinde insanların kendilerini gerçek anlamda birinci sınıf vatandaş olarak görebilmelerini sağlamaktır. Kendi öz vatanlarında, evlerindeki sıcaklığı onlara hissettirebilmektir. Her türlü baskı ve ayrımcılıktan uzak, eşit vatandaşlar olarak özgürce yaşayabilecekleri bir toplumsal vasat oluşturmaktır.

Böyle bir vatandaşlık anlayışını realize edebilmek için iki şartın daha hayata geçirilmesi gerekir. Bunlardan biri, bütün kültürel kimliklerin tanınmasıdır. Kimliklerin tanınmasından kastedilen, kimliklerin kendilerini ifade, koruma ve geliştirebilmelerinin hukuken güvence altına alınmasıdır. Bu araçlardan en önemli ve en güçlüsü, hiç şüphesiz anayasadır. Bu açıdan kültürel kimlik haklarının anayasal güvenceye kavuşturulması büyük önem taşır. Yeni anayasa yapılırken başta ifade ve örgütlenme özgürlüğü olmak üzere, farklılıkların kendilerini özgürce ifade edebilmeleri ve geliştirebilmeleri için gerekli olan bütün hak ve özgürlükler güvence altına alınmalıdır. Kültürel kimlik haklarının kullanılmasına ilişkin yasaklayıcı düzenlemelerden kaçınılmalı; buna ilave olarak, kültürel kimlik haklarına ilişkin genel bir güvence hükmü anayasaya yerleştirilmelidir.

Çokkültürlü anayasal vatandaşlığın bir diğer gereği ise, kamu gücünün/devletin açık ya da gizli bir biçimde bu kimliklere karşı ayrımcı veya

¹²⁸ SDE RAPOR: Vesayetsiz ve Tam Demokratik Bir Türkiye İçin İnsan Onuruna Dayanan Yeni Bir Anayasa, Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayını, Ankara, 2011, s. 45.

¹²⁹ TESEV Anayasa Komisyonu Raporu: Türkiye'nin Yeni Anayasasına Doğru, TESEV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

¹³⁰ TUSİAD Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu, TUSİAD Yayınları, İstanbul, 2011, s. 53.

tarafgir bir tavır içinde bulunmamasıdır. Hiç kimse taşıdığı kimliğinden ötürü aşağılanmamalı, hor görülmemeli, ayrımcı bir muameleyle karşı karşıya bırakılmamalıdır. Bu türden davranışlar içinde bulunanlar, yani kin ve nefret suçu işleyenler tolere edilmemeli, büyük bir kararlılıkla üzerine gidilip cezalandırılmalıdır. Bütün bunları gerçekleştirebilmek, çok köklü bir zihniyet değişimini gerektirir. Bu amaçla da, milli eğitim müfredatında yaygın olan ayrımcı unsurlar ayıklanmalı; müfredat çoğulcu bir anlayış çerçevesinde yeniden tanzim edilmeli; farklı kültür ve kimliklere hoşgörü ve saygı kültürünü aşlayıcı ders kitapları müfredata dahil edilmelidir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse; anayasal vatandaşlık, belirli bir kimliğe sahip olmayı, devlet karşısında avantaj veya dezavantaj olmaktan çıkarma imkânı taşır. Bu özelliği itibariyle anayasal vatandaşlık, Türkiye toplumunun ihtiyaç duyduğu barışçıl ve demokratik bir toplumsal düzenin oluşmasına önemli bir katkı sağlama potansiyeline sahiptir.